

द्वारा पाचयेत् । स्वयं वा पचेत् । चूटितकर्णमिमोत्पितृवंश
जातानां रजस्वलां चतुर्यदिनस्नातामपि न पाचयेत् । पाक-
स्थानं शुद्धवस्त्रादिना वेष्टयित्वा कागान्परितो बन्धयेत् ।
तिनान्त्सर्वपांश्च विकिरेत्सर्वत्र ॥

ततो मध्याह्ने श्राद्धवाह्याण्यभ्यो दन्तधावनं तैलमुद्धर्तनं
स्नानोपकरणं च नानाविधताम्रपात्रस्य स्वयमुपगत्य वैश्व-
दैविकवाह्याण्यर्पकं दद्यात् । श्राद्धगृहाग्रतो गोमयेपनि-
प्रायां भूमौ गोमूत्रेण मण्डनं कृत्वा यवैः सपुष्पैरर्चयेत् ।
श्राद्धभूमिं च पञ्चगव्येनापनिष्य स्वलदङ्गारैः संगोध्य गौर-
मृत्तिकया वेष्टयित्वा श्राद्धभूमिं तिनैः सर्पपैश्च विकिरेत् ।
वाराणस्यामर्थं भूमिसंस्कारो नास्ति गोमयेपलेपनं तु त-
त्रापि । यदि तु परकीयभूमौ श्राद्धं चिकीर्षति । तदा
पितरोत्या प्रमीतभूस्वामिपितृभ्यः श्राद्धीयद्रव्याद्यभागं द-
द्यात् । जीवञ्च भूस्वामिभ्यः किञ्चिदानतिकरं दद्यात् । वै-
श्वदैविकवाह्याण्यपवेशनार्थं प्रत्येकं प्राङ्मुखदक्षिणयुक्तानि
प्राङ्मुखान्यासनानि यथादक्षिणानि परिकल्पयेत् । पि-
त्रादिवाह्याण्यपवेशनार्थं च दक्षिणार्थैकैककुशयुक्तानि दक्षि-
णार्थाभिमुखानि तिनोदक्षिणानि कल्पयेत् । यामने ने-
पालकम्बनं वृषो वा दद्यात् । तदभाषेऽन्यद्रपि आसनेपरि-
वसं दद्यात् । प्राङ्मुखं दक्षिणामुखं चासनस्याद्यभा-

द्वारा पाचयेत् । स्वयं वा पचेत् । त्रुटितकण्ठमिमांसेपितृवंग
जातानां रजस्वला चतुर्थदिनस्नातामपि न पाचयेत् । पाक-
स्थानं शुद्धवस्तादिना घेष्टयित्वा कागान्परितो बन्धयेत् ।
निजान्सर्पपांशु विकिरेत्सर्वत्र ॥

ततो मध्याह्ने आहवाह्वाणेभ्यो दन्तधावनं तैलमुद्धर्तनं
स्नानोपकरणं च नानाविधताम्रपात्रस्य स्वयमुपगम्य वैश्व-
दैविकघ्राह्वाणपर्यक्तं दद्यात् । आहृष्टघ्रायतो गोमयोपनि-
प्रायां भूमौ गोमूत्रेण मण्डनं कृत्वा यवैः सपुष्पैरर्चयेत् ।
आहृभूमिं च पञ्चगव्येनापनिष्य ज्वलदङ्गारैः संगोध्य गौर-
सृक्तिकया घेष्टयित्वा आहृभूमिं तिनैः सर्पपांशु विकिरेत् ।
वाराणस्यामयं भूमिसंस्कारो नास्ति गोमयोपलेपनं तु त-
त्रापि । यदि तु परकीयभूमौ आहृ विकीर्षति । तदा
पितरोत्या प्रमीतभूस्वामिपितृभ्यः । आहृयद्रव्यायभागं द-
द्यात् । जीवज्ञस्य भूस्वामिभ्यः किञ्चिदानतिकरं दद्यात् । वै-
श्वदैविकघ्राह्वाणोपवेशनार्थं प्रत्येकं प्राङ्मुखदंढययुक्तानि
प्राङ्मुखान्यासनानि यवेदकप्रोचितानि परिकल्पयेत् । पि-
त्रादिघ्राह्वाणोपवेशनार्थं च दक्षिणामुखैककुशयुक्तानि दक्षि-
णामुखानि तिनोदकप्रोचितानि कल्पयेत् । आसने ने-
पांशुकम्बलं वृषीं वा दद्यात् । तदभावेऽन्यदपि आसनेपरि-
वस्त्रं दद्यात् । प्राङ्मुखत्वं दक्षिणामुखत्वं चासनेस्यायभा-

गापेक्षया । वृषी लाङ्गुनापेक्षयेत्यन्ये । एतच्चासनं ब्राह्मणो
पवेशनार्थमेव । न तु विश्वेदेवार्थं पित्राद्यर्थं च कुशत्रयात्म-
कमेवोत्सर्जनीयम् ॥ ११ ॥

अथ आहपरिभाषा ॥

सर्वत्र प्रथमे पङ्क्तिमूर्धन्यं ब्राह्मणं पृच्छेत् । सर्वान्वा आ-
रम्भात्समाप्तिं यावत् पवित्रपाणिः स्यात् । आह्वार्थं यद्द्वयं
वेद्यां प्रवेश्यते तदुत्तरदिशा यन्निस्तार्यते तदक्षिणदिशा ।
आवाहनादिब्राह्मणभोजनोत्तराचमनपर्यन्तं आह्वकर्त्वा ब्रा-
ह्मणैश्च विहितेतरशब्दाच्चारणं न कर्त्तव्यं । देवं कर्मोद-
ङ्मुखेन भूमिगतदक्षिणजानुनोपवीतिना प्रदक्षिणं कर्त्तव्यं ।
उत्सर्गस्तु सजलसयवकुशत्रयेण दक्षिणदक्षीणदक्षिणदक्षिण-
कदेवतीर्थघृतेन कर्त्तव्यः । पित्र्यं तु प्राचीनावीतिना वामा-
वर्त्तेन भूमिनिहितवामजानुना दक्षिणामुखेन देवकर्मपूर्वकं
कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणानां भोजनोत्तराचमनं विसर्जनं च पितृ-
पूर्वकं । उत्सर्गस्तु मूर्धन्यङ्गुष्ठमध्यात्मकपितृतीर्थवर्त्तिना तिल-
जलसमेतद्विगुणभुयकुशत्रयेण कार्यः । अथामावास्याया-
मपराह्णापक्रमे ब्राह्मणान्स्नातान्यजमानसवर्षेनाश्रतान्प्रा-
ङ्गणे शुचिः शुक्लद्विवासाः कृताञ्जनिर्हर्भेषु तिष्ठन् स्वागत-
ति ब्रूयात् । सुस्वागतंमिति तैरुक्ते गोमयेपक्षिपायां भूमौ
द्यासनेपपविश्य दक्षिणदक्षीणं ब्राह्मणदक्षिणजानु सुं

देवप्राज्ञान् प्राङ्मुखान् पितृप्राज्ञान् पृथुखानामन्त्रयेत् ।
 ॐ अद्य पित्रादित्रयसम्बन्धिविश्वेदेवश्राद्धार्थं युवामहमामन्त्रये
 उमद्य मातामहादित्रयसम्बन्धिविश्वेदेवश्राद्धार्थं युवामहमा-
 मन्त्रये । अथ वाः पित्रादित्रयसम्बन्धिमातामहादित्रयसम्ब-
 न्धिविश्वेदेवश्राद्धार्थं युवामहमामन्त्रये ॥ इति वाक्यम् । उम-
 द्य पितृश्राद्धार्थं त्वामहमामन्त्रये । एवं पितामहादिपञ्चा-
 नामपि श्राद्धार्थं च निमन्त्रयेत् । एवमस्मिन्पक्षे दशाष्टौ वा
 प्राज्ञाना भवन्ति । एतदशक्तौ दैवे एकैकमुभयत्र , एकं वा
 दैवे । पित्रादित्रिके एकम् । मातामहादित्रिके चैकं निमन्त्र-
 येत् । अत्र पक्षे चत्वारस्तया वा प्राज्ञाना भवन्ति । सर्वत्र
 निमन्त्रितोऽस्मीति प्रतिवचनं प्राज्ञाण्य । ततः अकोधनैः शी-
 चपरैः सततं ब्रह्मवादिभिः ॥ भवितव्यं भवद्भिर्ज्ञोऽद्यतने श्रा-
 ष्कर्माणि ॥ १ ॥ इत्यभ्यर्थयेत् । ॐ भवितव्यमिति प्रतिवचनं ।
 ततः इदं मे पाद्यमिति पाद्यमुपनीय , वारं , वारमभिनन्द्य
 विनीतः स्वयमेव तेषां पादौ प्रक्षालयेत् । ततः ॐ विश्वेदेवा
 इदमर्थं धेनवः । इत्युभयत्र प्राज्ञाण्यपादयोर्वपुष्यगन्धोद-
 कैरर्थं दद्यात् । ततः उमद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन् इद-
 मर्थं तमै स्वधेति पितृप्राज्ञाण्यपादयोर्गन्धपुष्यतिष्ठज्जैरर्थं
 दद्यात् । एवमेव पितामहादिपञ्चस्यः । तत इदमाहमनीद-
 मिति प्राज्ञाण्येभ्य आहमनाथं जलमुपनीय स्वदमयाहमेत् ।

पूर्वदिननिमन्त्रणपक्षे वाक्ये अद्य स्थाने शुभ इति वक्तव्यम् ।
 अर्थश्लोके चाद्य स्थाने शो भूत इति । ब्राह्मणैस्तु आच-
 सि । चेद्यद्यविघ्नेन रजनी यास्यति तदा सर्वं समादयिष्या-
 इति प्रत्येकं वान्ध्यम् । स्वागतप्रश्नानन्तरमेव पाचादि-
 मिति विशेषः । प्रातर्निमन्त्रणपक्षेऽपि स्वागतानन्तरं पाद्या-
 दानं बोधव्यम् । अथ आद्यस्थानं गत्वाऽन्नाभिप्रायेण शि-
 त्युक्त्वा ब्राह्मणान् गृहीत्वा पूर्वकल्पितान्यासनानि
 अत्रासध्वमित्युपवेशयेत् । देवान्प्राङ्मुखान्दक्षिणपूर्वेण । पि-
 चानुदङ्मुखान्त्कृष्टपूर्वं निवेशयेत् । ततस्तेषां पादयोर्ध-
 स्तादक्षिणार्थं कुशत्रयं दद्यात् । प्रत्यासनसमीपे
 आद्यपवर्गस्थायिनो दीपान् दद्यात् । तेषां
 द्विजैरेव कार्यम् । अरक्षोन्नानिति ।
 सन्निधापयेत् । काककुक्कुटादीनि आद्यपदन्तूनपसारयेत् ।
 आद्यदेशापरणं कुर्यात् । आद्यदेयद्रव्योपि सिञ्चेत् ।

शयै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः ॥ इति त्रिर्जपेत् ॥ इमं च
 मन्त्रं आवाहयन्तयोः पिण्डदाने च त्रिर्जपेत् । ततो विश्वेदेवा
 इदमासनं चो नमः । इति देवब्राह्मणासनोपरि स्थितं प्रागग्र
 मृजु कुशत्रयात्मकमासनं पित्रादिदेवेभ्यो दत्त्वा अपरं च
 मातामहादिदेवेभ्यो दत्त्वा द्विगुणभुक्तकुशत्रयात्मकानि पि-
 त्त्रादिब्राह्मणासनोपरि स्थितानि पडासनानि । ॐ अद्यामक
 गोत्र पितरमुक्तगर्भनिदमासनं तुभ्यं स्वधा ॥ इति वाक्यप-
 टकेन पित्रादिभ्यः प्रत्येकमुत्सृजेत् । ततः ॐ विश्वान्देवानह-
 मावाहयिष्ये ॥ इति देवब्राह्मणान्पृष्ट्वा । ॐ आवाहयेत्यनु-
 ज्ञातः । देवब्राह्मणमङ्गुष्ठेन गृहीत्वा । ॐ विश्वेदेवासऽआगत
 ष्टणुताः मऽइमं ए हवम् ॥ एदं बर्हिर्निपीदत ॥ इत्यनेनावा-
 ह्य । ॐ यवोऽसि यवेयास्मद्देवो यवयारातीः ॥ इत्यनेन
 यवान्विकीर्य । ॐ विश्वेदेवाः ष्टणुतेमं ए हवमो येऽअन्तरिक्षे
 यऽउप यविष्ट ॥ येऽअग्निजिह्वाऽउत वा यं जत्राऽआसद्या-
 स्मिन्बर्हिपि मादयद्दधम् ॥ इति जपेत् ॥ विश्वेदेवोत्पत्तिना-
 स्तौरविज्ञाने । ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबर्हाः
 ये यत्र योजिताः आरे सावधाना भवेन्तु ते ॥ इति श्लोकोऽ-
 प्युच्चारणीयः । ततः पितृनावाहयिष्ये । इति पृष्ट्वा । ॐ आ-
 वाहयेत्यनुज्ञातः । ॐ उग्रस्तस्वा निधीमं ह्युग्रन्तः समिधी-
 महि उग्रन्नुग्रतऽआवह पितृहविषेऽअत्तवे ॥ इत्यावाह्य ।

उँ अपहृताऽअसुरा रक्षाऽसिः ज्वेदिपदः । इति
 पात्रमसोपे विकीर्य । उँ आयन्तु नः पितरः सोम्यासो
 स्वात्ताः पथिभिर्देवसानैः ॥ इति मन्त्रः ॥ १ ॥
 ब्रुवन्तु तेऽवत्वस्मान् ॥ इति जपित्वा ॥
 पवित्रमेकैकमपरिधृत्वा । उँ शन्नो देवीरभियु
 वन्तु पीतये ॥ शंख्यारभिस्रवन्तु नः ॥ इति जलं प्रक्षिप्य ।
 यवोऽसि यवयास्माद्दोषो यवयारातीः ॥ इति देवपात्रेषु
 चान्विकीर्य ॥ उँ तिक्तोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देव
 तः । प्रत्नमङ्गिः पृक्तः स्वधयाऽपितृं क्षोक्तात्प्रीणादि नः स्वा
 इति पित्रादिपांचपटंके तिक्तान्प्रक्षिप्य । अष्टसु पात्रेषु तृष्ण
 मेषु गन्धपुष्पे निक्षिपेत् । ततो वामहस्तेन
 पांचमादाय तत्रस्थं पवित्रं गृहीत्वा । विप्रकरे दत्त्वा ।
 दुदं कं दत्त्वा । उँ या दिव्या आपः प्रयसा सस्रभूयसा । अ
 न्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः । शिरण्यवर्षाः । इति मन्त्रः ॥
 पः शिवाः संऽस्थोनाः सुहवा भवन्तु ॥ इति मन्त्रं पठित्वा ।
 उँ विश्वेदेवा एष वोऽर्षो नमः । इति दक्षिणहस्ते देवती
 र्येन विप्रदक्षिणकरेऽपित्रोपरि अर्घं दत्त्वा ॥ एवमेव मा
 तामहादिदेव्यो अर्घं दद्यात् । ततो वामहस्तेन पितृपा
 चंगृहीत्वा विप्रकरे पवित्रं दत्त्वा । उँ या दिव्या आपः इति
 पठित्वा । उँ अद्यामुज्जोष पितरमुज्जमर्मन् एष तेऽधेः ॥

या । इति दक्षिणहस्तपितृतीर्थेन यथाजलं पतति तथा
 शङ्खणदक्षिणहस्तपत्रोपरि अर्घं दद्यात् । वामान्वारब्ध-
 दक्षिणहस्तधृतार्घपात्रेणार्घो देयः । इत्यपि पक्षः । एवमेव
 मातामहादिपञ्चभ्यः । ततः पितामहप्रपितामहार्घस्थानि
 जलतिनगन्धपुष्पाणि पितृपात्रे निधाय । ओंपितृभ्यः स्था-
 नमसीति पितृब्राह्मणवामप्रदेशे भृमावधोमुखं स्थापयेत् ।
 तदुपरि पितामहपात्रं तदुपरि प्रपितामहपात्रम् । ततो मा-
 तामहपात्रेः इतरपात्रद्वयस्थजलादीन्प्रक्षिप्य मातामहब्राह्म-
 णवामप्रदेशे तथैव स्थापयित्वा तदुपरि मातामहपात्रं तदुपरि
 प्रमातामहपात्रं तदुपरि वृद्धप्रमातामहपात्रं स्थापयेत् । ए-
 तानि च पट्कपात्राणि दक्षिणादानपर्यन्तं नोद्धरेन्न चालयेत् ।
 ततः ओं विश्वेदेवा एतानि गन्धपुष्पधूपदोषताम्बूलयज्ञोप-
 वीताष्ठादनानि वा नमः । इत्युभयत्र गन्धादि दत्त्वा । ओं अ-
 द्यामुकगोत्र पितरमुकगोत्रेणानि गन्धादीनि तुभ्य स्वधा ।
 इति पत्रे । एवमेव पितामहादिभ्यो दद्यात् । ततः अर्थं वा
 गन्धः । इदं वा गान्धम् । इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं ब्राह्मणेभ्यः
 प्रतिपादयेत् । तैश्च पुष्पं शिखावर्जं न धार्यम् । अत्रावसरे
 चण्डपि तांस्तुल्ययज्ञोपवीतादीनि फलार्थितया दद्यात् ।
 इति पितृभक्तौ आहकल्पः । अथ पितृभक्तौ आहकल्पः ।
 इति कुर्यात् । अथ व्यञ्जनशारवर्जितं

घृताक्तमुष्णं आहान्नाग्रभागमुद्धृत्याग्नौ करणं करिष्ये। इति
 पृष्ठा। ॐ कुरुष्व। इत्यनुज्ञातः साग्निर्भयक्रोधत्वरारहितः
 सधूमत्वादिदोषरहिते दक्षिणाग्नौ तदभावे आधसथ्याग्नौ
 कांस्यपात्रस्यमवदाय। मेक्षणेनाहुतिद्वयमुपवीती प्राङ्मुखो
 वक्ष्यमाणमन्त्रद्वयेन जुहुयात् ॥ ॐ अग्नये कव्यवाहनाय
 स्वाहा ॥ ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा ॥ ततो मेक्षणमग्नौ
 क्षिपेत्। निग्निरप्यास्यामेव मन्त्राभ्यां पितृब्राह्मणहस्ते जने
 वा आहुतिद्वयं जुहुयात् ॥ ततोऽग्नौकरणार्थं घृतहुतश्रे-
 पमन्त्रं देवपात्रे पितृपात्रेषु दद्यात्। अग्नौकरणश्रेपदानं पि-
 तृपात्रब्राह्मणेष्वेवेति पक्षान्तरम्। ततः उष्णमन्त्रं सुशीतलजल
 सहितं सघृतं समासं सव्यञ्जनं यथावत्। परिविष्य मधु-
 नाऽभिघार्य मधुव्वातेत्यादिनाऽभिमन्त्रयेत्। ततः पित्रादि-
 देवपात्रमानुष्य ॥ ॐ पृथिवी ते पार्श्वं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य
 मुखेऽ अमृतंऽ अमृतं जुहोमि स्वाहा। इति जप्त्वा। ॐ इदं
 विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ॥ समूढमस्य पां ए सुरे।
 इति वैष्णव्यर्चा ॥ ॐ विष्णो हव्यं कव्यं रक्षस। इति यजुषा
 ब्राह्मणाहुष्टमनखं स्वहस्तेन घृतमिदमन्नं। इत्यन्ते। इमा
 आपः। इति जले। इदमाज्यं। इति घृते। इदं क्षविरिति पु-
 नरन्ते निवेद्य। यवीरीति यवान्विकीयं। ॐ विश्वेदेवा एत-
 दोऽन्नं सोपकरणं नमः। इत्युत्तुजेत्। एवमेव तामसादि

राणादियथाशक्ति यथाशुचि ब्राह्मणान् आवयेत् । ब्राह्मि-
 दिस्त्रोत्रादि च वेणुवीणाप्रभृतिभिर्ब्राह्मणान्दर्पयन्नाधुर्यादीन्
 व्यञ्जनगुणानुत्कीर्त्तयत् । यस्य यत्रेच्छोपलभ्यते । तस्य तदु-
 पनयन् मन्दं मन्दं भोजयेत् । अथ तृप्तान् ज्ञात्वा उच्छिष्ट-
 सन्निधौ आसृतदक्षिणाग्रकुशत्रया भूमिं प्रोक्ष्य सर्वप्रकार-
 मन्नमुद्धृत्य सतिन्ममेकीकृत्य । ॐ अग्निदग्धास्य ये जीवा ये-
 प्यदग्धाः कुन्हेममः ॥ भूमौ दत्तेन तप्यन्तु तृप्ता यान्तु परो-
 ज्जतिम् । इति मन्त्रेण मन्त्रस्यफलमुद्दिश्य विकरेत् । तत आ-
 चस्य चरिं स्मृत्वा । ब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं जलगण्डपुं दत्त्वा पूर्वं
 वद्गायत्रीं मधुव्वाता इति ज्यूचं मधु मधु मध्विति जप्त्वा । ॐ
 तृप्तास्य इति पृष्ठा । ॐ तृप्तास्य इति तैस्तृप्तेषुपमन्नं किं
 कियतामिति पृष्ठा । इष्टैः स च भुज्यतामित्युक्ते । पिण्डानघं
 करिये । इत्युक्ते । ॐ कुक्ष्वेत्यनुज्ञातः पित्रादिब्राह्मणो-
 ष्छिष्टसन्निधौ चतुरस्रं मण्डलाकारं वा दक्षिणाप्रपणं रग-
 णीयं चस्तमात्रं चतुरङ्गुलैश्चिह्नितं पित्रादित्रयपिण्डपातनाद्यर्थं
 स्थानं निर्माय । मातामहादि ब्राह्मणोच्छिष्टसन्निधौ माता-
 महादिपिण्डपातनार्थं गादशमेव स्थानं उभयत्र मध्यदेशे
 यामपस्ते पृथीतदर्भपिञ्जलीमूलेन । ॐ अपचना इत्यादिना
 मन्त्रेण मयोपपृथीतदक्षिणापस्तेन दक्षिणापारेणां सकृन्नि-
 खेत् । ततो दर्भपिञ्जलीमुत्तरस्यां दिशि गिरिष्य । ॐ ३

रूपाणि प्रति मुञ्चमानाः असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ॥
 परापुरो निपुरो ये भरन्त्याग्निष्ठाक्नोकारप्रणुदात्यक्षात् ।
 इति मन्त्रेण ज्वलन्दुग्मुकं प्रथम रेखोपरि भ्रामयित्वा दक्षि-
 णतो निदध्यात् । तत उपमूलसंस्तदाच्छिन्नदक्षिणाग्रकुश-
 त्रयः प्रथमरेखोपरि एकदैव स्तोत्रे एवमेवापरकुशत्रयमपर
 रेखायामास्तृणुयात् । तत ओ देवताभ्य इति त्रिर्जात्वा । ततः
 सतिषेजससमेतमुदकपात्रं गृहीत्वा पितृतीर्थेन उद्धृतपात्रेण
 पितृतीर्थावरोधे देवतीर्थेन वा । ओमद्यामुकगोत्र पितरमुक
 शर्मन्वने निच्छते स्वधाः । इति कुशसूत्रे पित्रे अघनेजनं
 दत्वा । अनेन प्रकारेण पितामहाय कुशत्रयमध्ये, प्रपिता-
 महायै कुशाये अघनेजनं दद्यात् । एवमेव मातामहादित्त्रि-
 के । ततः सर्वेषां ह्यहोपात्रादुष्णं किञ्चिद्दन्नमुद्धृत्य गध्वा-
 ज्यतिषजलसर्वव्यञ्जनसहितं सर्वमेकत्र चमसादिपात्रे पित्रा-
 दिभ्यो विष्वोपमान्तीन्पिण्डान्निर्मायः साहुष्टमुष्टिवहान्स्ती-
 न्पिण्डान्मातामहादिभ्यः कुर्यात् । ततस्तोन्पिण्डानाधुपृता-
 भिषारितान्सतिषान्मन्वीपगृहीतदक्षिणहस्तेन । पित्रादिभ्यः
 प्रत्येकं स्वयस्वीयाघनेजनस्याने दद्यात् । ओमद्यामुकगोत्र
 पितरमुकशर्मन् एष ते पिण्डः स्वधाः । इति पित्रे एवमेव पि-
 तामहादिभ्यः । ततः प्रपितामहादिभ्य ऊर्ध्वं चयाणां नि-
 पभुजां तृप्तिमुद्दिश्य पित्रादिकपिण्डाधारकुशसूत्रे करं प्रोच्य

हिराचम्य हरिं स्मरेत् । ततः अत्र पितरोमादयध्वं यथाभा-
 गमावृषायध्वम् । इति पित्रुद्देश्येन पठित्वा वासावर्त्तेनादध्व-
 खीभूय प्रीतमनाः मनाक् आसं नियम्य तेनैव यथा परावृष्या
 अमीमदन्तः पितरो यथाभागमावृषायिपत । इति जत्वा ।
 पूर्वावनेज्जन्जलावशिष्टजलेन पिण्डोपरि प्रत्यवनेजनं दत्त्वा
 नीवीं त्रिसंख्य । आचम्य । ततः ॐ नमो वः पितरो । रसाव
 नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः
 पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो म-
 न्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरो दत्त
 सतो वः पितरो देष्म । इति छताञ्जलिः पठेत् । अत्र मन्यव
 इत्यन्तेन वसन्तादिषट्पदतुल्यरूपतया पितृनमस्कारः । नमो वः
 पितरः पितरो नमो वः इति केवलानां पितृणां नमस्कारः ।
 गृहान्न इत्यादिना पितृभ्यः आशीः प्रार्थनविभागः कर्तव्यः ।
 तत एतद्दः पितरो वास इति मंत्रं पठित्वा । तिस्र्यमुक्तगीत्र
 पितरमुक्तशर्मन्नेतत्ते वासः स्वधाः । इति छत्रमूर्त्ता श्वेतवस्त्र-
 दशां पञ्चाशद्धूर्ध्ववयस्कयजमानगात्रेणाम वा पितृपिण्डो-
 परि दद्यात् । एवमेव पितामहादिपिण्डेषु दद्यात् । तत-
 स्त्रयोमेव पित्रानुद्दिश्य तदीयपिण्डेषु गन्धपुष्पधूपदीपा-
 दीनि दद्यात् । ततः पितृब्राह्मणानाचमया । देवब्राह्मणाना-
 चामयेत् । ततः सर्वेषामेव ब्राह्मणानां दक्षिणकरे । ॐ अ-

पाम्नांश्चे स्थिता देवाः सर्वमसु प्रतिष्ठितम् । ब्राह्मणस्य करे
 न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु मे । इति जनं दद्यात् । ॐ न-
 च्छीर्षमति पुष्पेषु न्छीर्षमति पुष्करे । न्छीर्षस्ते सदागोष्ठे
 मौमनस्य सदास्तु मे ॥ इतिपुष्पाणि । ॐ अन्नं चास्तु मे
 पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे । यद्यच्छेयस्करं लोके तप्तदस्त
 वदा मम । इत्यन्नतम् । ॐ यवेऽसीति यवान् । एकोद्विष्ट-
 वक्ष्यमाणविधिना वा जन्नादिदानम् । तत ॐ अद्यामुक-
 गोत्रस्य पितरमुकगर्मणो दत्तैतदन्नपानादिकमन्नयमस्तु ।
 इति सतिन्नमन्नयोदकं पितृविप्रकरे दद्यात् । एवमेव पिता-
 महादीनां नामगोत्राभ्यां तदीयविप्रकरेषु अन्नयोदकं द-
 द्यात् । ततः प्राङ्मुख उपवीती तन्मनाः सुमनाः कृताञ्जलि-
 र्हाक्षणां दिशं पश्यन् पितृविप्रेभ्य आशिषो गृह्णीयात् ॥ ॐ
 अधोराः पितरः सन्त्विति वदेत् । सन्त्विति तैरुक्ते । गोत्रं नो
 वर्द्धता वर्द्धतामिति तैरुक्ते । दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदः
 सन्ततिरेव च । अद्यां च नो मा व्यगमद्दृश्यं च नोऽस्तु ।
 अन्नं च नो बद्ध भवेदतिथींश्च लभेमहि । याचितारस्य नः
 सन्तु मा च याचिष्म कश्चन । इति च । एताः सत्या आशिषः
 सन्तु वदेत् । सन्त्विति तैरुक्ते । ततः पिण्डोपरि सपवित्रा-
 न्कुशानांस्तीर्य स्वर्धा वाचयिष्ये । इत्युक्ते । वाचयतामित्युक्तः ।
 पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योः मातामहेभ्यः प्रमाता-

महेभ्यो बृहस्पतामहेभ्यश्च । स्वधोऽप्यंतामिति व्रदेत् । अथ
 स्वधेति तैत्तिरीयैः मपविद्भर्मात्तर्हितपिण्डोपरि ॥ ऊर्ज्वं चत्तीर-
 मृतं घृतं पर्यः कीर्त्तानं परिशुतम् ॥ स्वध्यास्यत्तर्पयत् मेऽपि नृण-
 इत्यपो निपिञ्चेत् । ततः स्वस्थानस्थितानेव पिण्डान्मन्त्रीभूया-
 प्राग्योत्यापयेत् ॥ ततः पिण्डाधारदर्भानुदमुक्तं च वृद्धौ दि-
 क्षिप्य ॥ अर्घपात्राण्युत्तानीकृत्य यथाशक्तिदक्षिणां दद्यात् ।
 ॐ ॥ अथ । कृतैतत्पार्वणश्राद्धाद्गभूतपित्ताद्वियाहनेऽन्वित्कि-
 श्वेदेवश्राद्धप्रतिष्ठितं दक्षिणाद्रव्यमिदं चिरायमग्निदैवतं अमुं
 कर्गोत्रायामुकशर्माणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददेः ॥ तत-
 ॐ स्वस्तीति वाचयेत् ॥ एवं मातामहादिदेवश्राद्धप्रतिष्ठार्थ-
 मपि दद्यात् ॥ अत्र मूले फलमूलादिकं दद्यात् ॥ तत उमद्य
 कृतैतत्पितृश्राद्धप्रतिष्ठार्थं दक्षिणांमिदं रजतं चन्द्रदैवतं अ-
 मुं कर्गोत्रायेत्यादिनां दद्यात् ॥ एवं पितामहादिश्राद्धप्रतिष्ठार्थ-
 मपि दद्यात् ॥ सर्वत्र स्वस्तीति वाचयेत् । दैवे रजतनिषेधः ।
 ततो देवताभ्य इति त्रिजपेत् ॥ ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम् ॥ इति
 देवब्राह्मणान्वाचयित्वा पित्रादिब्राह्मणानुत्याप्याऽपिक्तिमूर्ध-
 न्यमङ्गुष्ठेन गृहीत्वा गृहीतोदकपात्रेऽपि सर्जयेत् । ॐ स्वा-
 जीवाग्नेयं स्वाग्निनाऽनोऽग्नेपुं व्यिप्राऽश्चेष्टताऽश्चरतज्ञाः ॥
 अस्य भद्रध्वः पिवतः मांद्यदूर्ध्वं मृत्पायात पयिभिर्देययानैः ।
 ततस्तथैव देवब्राह्मणान्विसर्जयेत् । ततस्तानुमेयान्वचिः

म्यिताग्रदक्षिणी कुर्वन् । ॐ आमा व्याजस्य प्रसवो जग-
 म्यादेमे द्यायाष्टद्यित्री विश्वरूपे ॥ आमागन्तां पितरा मा-
 तरा चामा मोमेऽश्मृतत्वेन गम्यात् । इति मन्त्रेण । सी-
 मान्तमष्टौ वा पदानि बन्धुभार्यासहितान्यनुब्रज्य उदक
 धारया प्रदक्षिणीकृत्य शृङ्गं प्रविशेत् । ततो रक्षादीपनिर्वा-
 पणम् । द्वाद्याणभोजनान्तरमुष्णपानयनं दिनान्तरघा-
 रणं तु काम्यम् । पिण्डान् गामजं विप्राद्विवायसान्वा खा-
 दयेत् । अग्नीं जले वा क्षिपेत् । विप्रान्ति के वा विकिरेत् ।
 जलस्थो दक्षिणामुखोऽग्निं वा क्षिपेत् । पितामहपिण्डं तु
 अपान्त्यौपधीनां रसं प्राशयामि । भूतहृतं गर्भं घत्सु । इति
 मन्त्रेण चतुस्तातायै पितृभक्त्यायै साद्भुवै धर्मपत्न्यै दद्यात् ।
 सा शुचिर्वाग्यता पुत्रकामा । ॐ आधत्त पितरोऽगर्भं कु-
 मारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोऽसत् । इति मन्त्रेण पठिते-
 ऽश्रीयात् । यदि मध्यमपिण्डं पत्न्यै न ददाति तदा शीर्ष-
 वृषभं क्वागं वा भोजयेत् । श्राद्धभुक् दानप्रतिग्रहहोमस्वा-
 ध्यायभारान्चर्जयेत् । कर्तृभोक्तारौ द्यूताध्वगमनमैथुनाया-
 सस्वाध्यायकलत्रं च पुनर्भोजनद्विंसादीनि न कुर्यात् । द्वा-
 रीतः । न तत्र वीर जायन्ते नीरोगा न श्रतायुषः । न च
 श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धविवर्जितम् ॥ १ ॥ अपि मूलफलै-
 र्वाऽपि तथा ह्युदकतर्पणैः । अविद्यमाने कुर्वीत नैवश्राद्धं वि-

वर्जितम् ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्यः । आयुः प्रजां धनं वृद्धिं स्वर्गं भवेत्
 सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं, नृणां पितृपितामहा
 ॥ २ ॥ मत्स्यपुराणे । रतिः शक्तिर्वरा कान्ता भोज्यं भोजन-
 शक्तिता । दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमेव च ॥ १ ॥
 आहपुष्पमिदं श्रेष्ठं फलं ब्रह्मसमागमः ॥ इति पितृभक्तौ
 पार्वणश्राद्धेति कर्तव्यताध्यायः समाप्तः ॥

—*—*—*—

अथैकोद्दिष्ट्याहम् ॥

मध्याह्ने ब्राह्मणं स्नानं यजमानसंवर्णकेनाहृतं शुचि-
 शुक्लद्विवासाः कृताञ्जलिर्हर्भेस्वासीनः स्वागतमिति पूर्व्वेति ।
 सुस्वागतमिति तेनोक्ते शुचिदेशे पीठपाद्यासने उपवेश्य
 उदङ्मुखं दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुर्विष-
 जानुं दक्षिणकरेण स्पृष्ट्वा । उमद्य पितुः सांवत्सरिकैकोद्दिष्ट-
 श्राद्धमाचरिष्ये । त्वम्माया निमन्त्रित इति निमन्त्रयेत् । निम-
 न्त्रितोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ततः अकोधिनेन शौचपरेण सततं
 ब्रह्मादिनाः भवितव्यं भवता नोऽद्यतने श्राद्धकर्माणि । इति
 नियमान् आवयेत् । सर्वायांसविनिर्मुक्तेनेत्यादिनाः प्रार्थयेत् ।
 भवितव्यमिति प्रतिवचनम् । पूर्व्वेदिननिमन्त्रणपक्षे । यद्यपि-
 ध्नेन रजनी यास्यति । इति वक्तव्यम् । अद्यतनेपदस्थाने चै-
 भूतपदमिति विशेषः । अथ इदं ते पाद्यम् । इति पाद्यमुपनीय

वारंवारमभिनेद्य । विनीतः स्वयमेव विप्रपादौ प्रक्षालयेत् ।
 उमद्यामुक्तगोत्रं पितरमुक्तगर्भं तेषु ते पादार्घ्यः स्वधा नमः ।
 इति जन्तिलज्जगन्धपुष्पैर्विप्रपादयोरर्घं दद्यात् । तत इदं ते
 आचमनीयमिति विप्रायोचमनार्थं जन्मुपेनीय स्वयं चाचम्य
 दक्षिणैर्भ्रुवः सुसमावृतं गोमयानुलिप्तं आहदेशमागत्याना-
 भिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय पूर्वकक्षितं यथाविहितमासनं
 स्पृशन् । अत्रास्य । इति विप्रमासने उपवेशयेत् । ततस्तत्प-
 दयोर्दक्षिणाग्रकुंशत्रयमंधस्तादद्यात् । आसनत्रयीषु तिल-
 तैलेन दीपं दद्यात् । आहसमाप्तिं यावद्दिनेन रक्षणीयः ।
 तिलगौरमर्पणादीन् रत्नोपान् आहदेशे सन्निधापयेत् ।
 आहदेयद्रव्याणि पुण्डरीकाक्षस्मरणेनेति सिञ्चेत् । काककु-
 क्टादीन् आहहन्तृनपसारयेत् । अथ कुशतिलज्जलानि द-
 क्षिणकरेणादाय प्राङ्मुख उपविष्टः । ॐ अद्यामुक्तगोत्रस्य
 पितुरमुक्तगर्भगः सावत्सरिवैकोद्दिष्टआहमर्घं कर्षिये । इति
 धोक् कुर्यात् । कुसुम्य । इति ब्राह्मणानुज्ञाति गायत्रीं जप्त्वा
 देवताभ्य इति त्रिजं पेत् । ततः उमद्यामुक्तगोत्रं पितरमुक्तग-
 र्भं त्रिदमासनं तुभ्य स्वधा । इति द्विगुणभुग्दक्षिणाग्रकुशत्र-
 यात्मकमासनं विप्रासनेपरिगतमुरदडेत् । ततः ॐ अर्पस्ते-
 त्यादिना तिलान्विकीर्य । ॐ आयन्तु न इत्यादिमन्त्रं ज-
 प्त्वाऽर्घपात्रोपरि पवित्रं धृत्वा । ॐ शन्नो देवीति जरम् । ॐ

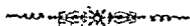
तिष्ठोऽसीति तिष्ठान् त्वष्णीमेव गन्धपुष्पे प्रक्षिप्य धामकरे-
 णार्घपात्रमादाय विप्रकरे पवित्रं दद्यात् । ॐ या दिव्या
 आपइति पठित्वा । ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन् एष ते
 चस्तार्घः स्वधा । इति दक्षिणकरेण पितृतीर्थेन यथाजलं प-
 तति तथा विप्रकरे सपवित्रेऽर्घं दद्यात् । ततः ॐ पित्रे स्था-
 नमसीति मन्त्रेणार्घपात्रं अधोमुखं पितृवामपार्श्वे निदध्यात्
 एवं स्थितमर्घपात्रं दक्षिणादानपर्यन्तं न चालयेत् । तत ॐ
 अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतान्निः गन्धपुष्पधूपदीपता-
 म्बूलाच्छादनादीनि तुभ्यं स्वधा । इति गन्धादिकं दद्यात् ।
 अयं ते गन्ध इत्यादिना ब्राह्मणाय प्रत्येकं प्रतिपादयेत् । स
 माल्यं शिखातिरिक्तदेशेन विभृयात् । अस्मिन्नवसरे ताम्बू-
 यजोपवीतदानम् । ब्राह्मणं वेष्टयित्वा गौरमृत्तिकादिना म-
 षडङ्गं कुर्यात् । परकीयभूमिश्राद्धकरणपक्षे । ॐ इदमन्नं भू-
 स्वामिपितृभ्यो नमः । इति घृतादियुक्तमजं दद्यात् । अथो-
 ष्णमिटान्नपूर्णपात्रं कराभ्यामादाय पितरं ध्यायन् विप्राग्रते
 मन्दं निदध्यात् । तत्पार्श्वे भूमाविव घृतादिर्गासपात्राणि ।
 ततोऽन्नं मधुमेयं कृत्वा मधुव्याता इति ऋचेनाभिमन्व्य । ततो
 ष्णपात्रमालभ्य । ॐ पृथिवी ते पात्रमिति जप्त्वा । ॐ इदं
 मे गन्धिचक्रमे । इत्यादिना ब्राह्मणाद्ब्रह्ममन्त्रं आत्मवसा-
 भसपदोत्सवम । इत्यथे । इमा आपः । इत्यथु । इदं चविः ।

इति ऋषिपि निवेशयेत् । उमपक्षता इत्यादिनाभोपरि तिला-
 न्विकीर्य । ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुगर्मात्रेणदन्नं सोपकरणं
 तुभ्यं स्वधा । इति अन्नमुत्सृजेत् । ॐ अन्नहीनमित्यादि
 पठित्वा जुपस्व । इत्युक्त्वा । भवान्प्राशयतु । इत्यपोगानं वि-
 प्राय दद्यात् । स यथाविधिभुञ्जीत । आहकर्त्ता तु सव्याह-
 तिषां सप्रणवा गायत्रीं त्रिः सप्तदा जपेत् । कृताञ्जलिर्ह-
 र्भेष्यामीनः । उमधुवाता इत्यृचं मधु मधु मध्विति च जपेत्
 रत्नोष्ठी ऋचः पठित्वा भूमिंस्तिष्ठैरास्तीर्य । विप्रं पितृरूपतया
 चिन्तयेत् । पितृमन्त्रान्पुरुषदत्तमप्रतिरथमन्यानि च यथा-
 गतिं यथाशुचि जपेत् । वेदादीन् विप्रं श्रावयेत् । अथ तप्तं
 ज्ञात्वा उच्छिष्टसन्निधौ आस्तृतदक्षिणायकुशकायां भूमिं प्रो-
 ल्य । ॐ अग्निदग्धास्येत्यन्नं भूमौ प्रकीर्याचम्य हरिं स्मृत्वा
 वाह्याणाय जलगण्डूपं दत्वा पूर्ववद्गायत्रीं जप्त्वा । मधुवाता
 इतिवृचं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा । स्वदितम् । इति पृष्ट्वा
 ॐ स्वदितम् । इति तेनाक्ते । शेषमन्नं किं क्रियतामिति
 पृष्टे । इष्टैः सह भोक्तव्यम् । इति तेनाक्ते । पिण्डमहं करिष्ये ।
 इति पृष्टे । कुरुष्व । इत्यनुजानः उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डार्थं
 स्थानं निर्माय । तन्मध्ये वामहस्तपृष्ठीतदर्भपिञ्जलीमूलेन ।
 ॐ अपक्षता इति वामान्वारब्धदक्षिणकरणे प्रादेशमितां
 रेखां दक्षिणार्थां समुक्लिष्य दर्भपिञ्जलीमुत्तरस्यां दिशि निः

चिपेत। ततो ये कृपाणीति मन्त्रेणोत्सुकं रेखायां धामयित्वा
 दक्षिणतो निदध्यात्। ततो उपमूलनक्तान्नकुशत्रयं रेखेः
 स्तृणयात्। देवतास्य इति त्रिजंत्वा । ततः तिलगणं
 पृथीत्वा दक्षिणतः पितृतीर्थेन पात्रोत्तराणामार्याद्देवती-
 र्थेन वा । ॐ अद्यामुक्तगोत्र पितरमुक्तगर्मानवने निस्त-
 स्वधा । इति कुशोपर्यावनेजनं दद्यात् । ततः सर्वस्मादंश-
 त्किञ्चिदन्नमुद्धृत्य मध्वाज्यतिलजलसहितमेकत्र समेसारि-
 पात्रे कृत्वा पिण्डं निर्माय मधुघृताभिघारितं सतिलसव्यो-
 पपृथीतदक्षिणहस्तेनावनेजनस्थाने । ॐ अद्यामुक्तगो-
 पितरमुक्तगर्मान्नेप ते पिण्डः स्वधा । इति दद्यात् । ततो ले-
 पभागंभुजस्तृष्यन्त । इति दर्भमूले करं प्रोक्ष्या चस्ये हरिं स्मृ-
 त्वा । अत्रे पितरमादयस्व यथाभागमावृषायिष्ट । इति पठि-
 त्वा । धामवर्त्तने । दक्षुःखीभूय प्रीतमनाः आसं नियम्य तेनैव
 यथापरोवृत्तः । ॐ अमी मदन्त पितर्यथाभागमावृषायिष्ट ।
 इति जप्त्वा पूर्ववत्पिण्डोपरि प्रत्यवनेजनं दत्त्वा । नीवीं वि-
 संस्य । कृताञ्जलिः । ॐ नमस्ते पितारसाय नमस्ते पित-
 गोपाय नमस्ते पितर्जीवाय नमस्ते पितः स्वधामै नमस्ते पि-
 तर्घोराय नमस्ते पितर्मान्यवे नमस्ते पितः पितर्नेगस्ते शु-
 शान्तेः पितर्हस्तसितस्ते पितर्हेष्मः । इति पठित्वाऽऽग्निपः
 भूतपेत् । तत एतस्ते पितर्वासः । इति मन्त्रं पठित्वा । ॐ

अद्यामुक्तगोत्रं पितरमुक्तगर्भंने तस्मै वाचः स्वधा । इति षट्त्र-
 यणां श्रवणमन्त्रदशां च पञ्चाशदर्थोपरि यजमानगात्रभोगे वा
 पिण्डोपरि दद्यात् । ततश्चप्लीमेव पितरमुद्दिश्य गन्धात्कं
 दद्यात् । ततो वाघ्राणमाचमय्य तदीयकरे । शिवा आपः
 मन्तु । इति जलम् । भीमनम्यमानु । इति पुष्याणि । अथन
 च्चारिष्टमन्तु । इत्यथनादि दद्यात् । पार्यणोक्तप्रकारेण वा तत
 त्रौ अद्यामुक्तगोत्रस्य पितुरमुक्तगर्भणो दक्षैतदन्नपाना-
 दिरुक्तमप्यगुपनिष्टयाम् । इति तिलयुक्तमन्नयोदकं विप्रकरे
 दद्यात् । ततः प्राङ्मुख उपवीतो कृताञ्जनिरागिषो गृही-
 यात् । अधोरुः पिताऽस्तु । अस्तु तेनोक्ते । गोत्रज्ञां यद्वृता-
 मित्यादिपार्यणयत् । अथ पिण्डोपरि सपवित्रदर्भानास्तीर्य ।
 स्वधा वाचयिष्ये । इति षट्ठा । वाच्यताम् । इत्यनुमतः । पित्रे
 स्वधोप्यतामिति वदेत् । अस्तु स्वधा । इत्युप्यमाने सपवित्र-
 दर्भान्तरितपिण्डोपरि । ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः
 कीलानं परिस्रुतम् । स्वधारत्य तर्पयतः मे पितरम् इति वा-
 रिधारां दद्यात् । ततः पिण्डमाघ्रायेत्यापयेत् । ततः पि-
 ण्डास्तददर्भं चोक्तमुक्तमग्नौ निर्गन्धिप्यार्घपात्रमुत्तानीकृत्य य-
 थाशक्तिदक्षिणां दद्यात् । अथ विप्रमुत्याप्याङ्गुष्ठं गृहीत्वा
 गृहीतोदकपात्रेऽभिरम्यतामिति विसर्जयेत् । अभिरतोऽस्मी-
 ति प्रतिवचनम् । तत आमा वाजस्येत्यादिनाऽनुब्रज्यादकं-

धारया प्रदक्षिणीकृत्य गृहं प्रविश्य पिण्डप्रतिपत्तिज्ञानिभो
ज्यादिपूर्ववत् । इति प्रतिवर्षं च या हैकोद्दिष्टप्रयोगः समाप्तः ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

तत्र श्राद्धदिने प्रातरेव निसन्त्तणम् । न पूर्वोद्युः प्राङ्मुख
उदङ्मुखेभ्यो दद्यात् । उदङ्मुखे वा प्राङ्मुखेभ्यः । श्राद्ध
नादौ सर्वत्र षड्जवो दर्भाः । अवकिरणादितिलकार्यं सर्वं
यवैः कर्त्तव्यम् । स्वधास्थाने स्वाहा नमः । इति वा प्रयोज्यते
देवतीर्थेन । ऋजुपाणिना पातितदक्षिणज्ञानुना । उपवीतिना
प्रदक्षिणं कर्त्तव्यम् । नाप्रसव्यकरणम् । न पितृतीर्थेन न वा
मशानुपातनम् । अन्येऽपि दक्षिणाश्रवादयोऽभाधारणाः पि-
त्र्या धर्मा निवर्त्तन्ते । किन्तु दैवेन धर्मेणात्र पितृणामुपचारः
इतरे विशेषाः प्रयोग एव व्यक्ता भविष्यन्ति । अत्र च प्रथमं
मातृपितामहीप्रपितामहीनां श्राद्धम् । ततः पितृपितामहप्र-
पितामहश्राद्धम् । ततो मातामहप्रसातामहपुत्रप्रसातामह-
श्राद्धम् । श्राद्धत्रयेऽपि युग्मवाह्याणां देवपूर्वकासु । जीवन्मा-
तृकेण तु पित्रादिप्रदकश्राद्धमेव कर्त्तव्यम् । पित्रादिविके
मातामहादिविके च यो जीवति तं नं परित्यज्य परं पुरुषम-
न्तर्भाव्यं त्रिकपूरणम् । यत्र तु पित्राद्यस्तयो जीवन्ति तत्र
परेषां त्रयाणां नान्दीमुखसञ्जकागां श्राद्धमिति । श्राद्धात्परं

वाज - गौरी पद्मा गङ्गी सिंधा मावित्री विजया जया ! देव-
 मेनां मया मया मातरा मातमार्तरा ॥ धृतिं पुष्टिमया
 तुष्टिरात्मनः वृत्तदेवताः । गणेशेनापिता ह्रीना वृद्धी पृथ्याः
 प्रयत्नः ॥ इति देवता मातरः समणाधिपाः प्रतिमाद्य वा
 पटादिनिम्बिता वा इत्यंतरागिपु वा गन्धादिना पृथग्विधैश्च
 नैवेद्यै रोहारादिनोन्तेन सस्यनाम्ना पृथनीयाः । ततो मि-
 त्तिजया धारा नातिनीषां न चोष्ट्रिताः सप्त गित्री वा पञ्च
 वा पूतेन कुर्यात् । तत्र गन्तः ॥ ॐ व्यसोः पवित्रममि शत-
 धारं व्यसोः पवित्रमसि मएभधाम् । देवत्या सवितो पु-
 नात्तु व्यसोः पवित्रेण शनेधारेण एषा कामधुक्तः । आरुर्धु-
 तिकराणि "आयुदयं वर्षास्य" मित्युक्त्वयात्मकानि यत्तानि
 जप्त्वा । आहारभोगा तत्र पूर्वाह्ने आह्वानाभ्यातानाशयोः स्वा-
 गतं पुंदा पाद्यार्घ्याचमनीयदानानि कृत्वा । आहस्यानमावृतं
 कृत्वा । सिद्धमित्यभिधाय शिप्रासनेषु यथोदकप्रोक्षितेषु प्रा-
 गप्रकुशदयान्वितेषूप्येषु विप्रपादयोः कुशासनं दत्वा । आने-
 सनसंमोषेः दीपं दत्वा । रक्षोघ्नान्मन्त्रिषाप्य श्रोत्रहन्तेनपसो-
 र्मद्रव्याणि सिद्धा प्राक्यं कृत्वा गायत्र्यादि जप्त्वा । आ-
 सनमुत्क्षेप्य । विश्वेदेवानेषमोषाद्येषु इति ॥ पुंदा आवाह-
 येत्यनुज्ञातां । ॐ विश्वेदेवासे ! इत्यनेन । विश्वान्देवानोवीक्ष्य
 यवान्विकीर्य ॥ अर्घपात्राणि सुपतित्राणि शर्वा देवीरित्या-

दिना जलेन प्रपूर्या, देवे पात्रत्रये यवेऽसीति, यवात्प्रति
 सात्रादिपात्रनवके । ॐ यवेऽसि सोमद्रैवत्यो गोषोभो
 निर्मितः ॥ प्रत्नमग्निः पृक्तः पुण्ड्र्याः पितृन्नान्दीमुखीके
 त्प्रोणाहि नः स्वाहा । इति यवात्प्रक्षिप्य सर्वेषु गन्धेषु
 प्रक्षिप्य देवार्घदानं निर्वर्त्य योऽदप्रेक्षयाः प्रथममुपवेशि
 स्तस्य दाक्षिणकरं पश्चादुपवेशितदक्षिणकरोपरि धृत्वा
 पवित्रायाणि कराग्रे भवन्ति एवं करेषु पश्चिवाणि दत्त्वा
 दिव्याः इति पठित्वा । अमुकगोत्रे अमुकदेवि नान्दीमु
 मातरपतेऽर्घः स्वाहेति माचेऽर्घं दत्त्वा तथैव पितामर्
 पितामहीभ्यामर्घं दत्त्वा । अमुकगोत्रामुकगर्गाशान्दी
 पितरेपतेऽर्घः स्वधेति पित्रे तथैव पितामहप्रपितामहा
 नागपि दद्यात् । ततः पात्राणि न्युष्ठीकृत्य गन्धादीनि द
 साण्डनानि छत्याऽग्नौकरणं च छत्या भूस्यामिपितृभ्यः
 दत्त्वा इतरोपगन्धधातं व्यञ्जनादिगृहितमामिपवर्जं च
 विश्व पात्राणाम्नाहुः उद्यक्ष्णयपनिर्करणपूर्वमसंमुख्य आसा
 न्निभ्यादि पठित्वा आषोमानं दत्त्वा चन्द्रकु गायत्री
 त्वा इत्युक्तं अग्निं च उदेत् । म साधयात् । इति यदु

एमिति वा दद्यात् । शुभमण्डलमिति तैत्तिरीये प्रथममनु-
 राज्य पिण्डानुष्ठां पृथीत्या चतुरस्रमण्डलत्रयं कृत्वा तन्मध्ये
 अथपत्ता इत्यादिना प्रागर्था रेखा कृत्वा उन्मूलं निघाथे
 रेखात्रयोपरि कर्मणान् प्रागघान्युगानाम्नीर्यं देवनाभ्य इति
 विज्ञंत्वा प्रथममण्डलद्वर्भमूले । ओमंश्यामुक्तगोत्रे मानरमुक्त-
 देवि नान्दोमुखि अत्रापनेजनं निष्प मे स्वाहा । इति यथम-
 दितजलेन मात्रेऽपनेजनं दत्त्वा । पथमेत पितामहोपपिता-
 महीभ्यां मध्यापयोः कर्मण दद्यात् । त्रिमद्यामुक्तगोत्रं पित-
 रमुक्तगर्गाशान्दोमुखात्रापनेजनं निष्प मे स्वाहा । इति सय-
 यजन्निन द्वितीयमण्डलयामपार्श्वे तृतीयमण्डलद्वर्भमूलम-
 ध्यायेषु दद्यात् । तिस्रः सर्वमादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपादिष्यं
 यथवदरदधिभिः संयोज्य नव पिण्डान्निस्त्रोपगान्नांवादिभ्यः
 स्त्रोयस्त्रोयापनेजनस्थानेऽपनेजनविधिना दद्यात् । ततो द-
 र्भमूले करं प्रोक्ष्याचम्य हरिं स्मृत्वा । अत्र पितर इत्यादि
 पठित्वा उदङ्मुखीभूयः श्वासं नियम्य परावृत्त्यामीमदन्त
 पितरइत्यादिजल्पत्वा अथनेजनावशिष्टजलेन पिण्डेषु प्रत्येवने
 निक्ष्वन्नीवीं विसंस्थाचम्य नमो व इत्यादिना नमस्कारादि
 कृत्वा पिण्डेषु सूत्राणि गन्धादिकं च दत्त्वा ब्राह्मणानां च-
 मय्य सुप्रोक्षितमस्त्विति अग्निभूमिं प्रोक्ष्य । शिवाः आपः
 सन्त्विति ब्राह्मणकरेषु धानं दत्त्वा । सौमनस्यमस्त्विति पु-

अथ पितृपदं जनकादित्रिकपरम् । तदा मातामहाद्याप्राप्तिः ।
 सृष्टपरमिति चेत् । न । तथाऽपि मातृपत्नीपितृव्याद्यप्राप्तेः
 तत्रापि पितृपदमिति साहचर्येण । पितृणां प्रत्येकमुद्देश्यत्वं
 व्याप्यनुमन्तव्यमित्यननुगमः । ब्राह्मणस्वीकारणात् । अत्र
 द्वपदार्थान्तर्गताः । तदङ्गत्वात् । प्रथमे जन्मप्रक्षेपादिपक्षे प्र-
 धानसिद्धिरपि न स्यादिति शिष्टाचारविरोधः स्यात् । ब्राह्मण-
 णस्वीकारणाविधिश्च आहने न स्यात् । द्वितीये स्वन्योन्याश्रयः
 आहने निरूपितेऽसम्बन्धः । तस्मिंश्च सति आहनिरूपणमिति
 अत्रोच्यते । यत्र प्रसीतदेवताकत्वं यत्र च ब्राह्मणस्वीकार-
 णाहन्वमसौ प्राज्ञान्मभूवपूर्वकरत्यागविशेषस्ततेत् । आहनि-
 र्हितः आहपदाभिधेयः । प्रधानं च ब्राह्मणस्वीकारणावि-
 धिश्च तत्र तत्र विशेषे क्वचिदुपदेशात् । क्वचिच्चातिदेशात् ।
 एवं पित्रादिविधिरपि । एव च आहपदेनाप्युपदेशेन विरोधः
 आहपदस्य त्यागरूपत्वात् । अङ्गान्तरविधिसु तदुपलक्षण-
 द्यपरिचितेऽपि नायुक्त इति न । काचिदनुपपत्तिः । एवं च
 वैश्वदेविके जीवशास्त्रे च आहपदं गौणम् । तदिदं आहं
 आग एवपितृमेधादिपदेनाभिधानात् । देवतोद्देशेन त्यागानि
 लक्षणसत्त्वाच्च । दातमिति पितृहितकारणोच्चारः । तत्र स-
 म्प्रदानविरहात् । तथा हि न स्यात्पितृणां सम्प्रदानत्वं
 स्वीकारविरहात् । नापि ब्राह्मणानां सहेष्यवविरहात् । एवं

चं पितृभ्याद्दद्यात् । अर्घपिण्डवर्जितमिति । निषेधोऽप्यतिरि-
 ष्टस्याङ्गत्व एव स्यात् । त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तत इति पिण्डपितृ-
 यज्ञविषयम् तत्र । पिण्डदानस्यैव प्रधानत्वात् । अङ्गमुखेन वा
 प्रधानस्य निर्देशः । सामपानेनेव ज्योतिष्टोमस्य । गन्धादि-
 दानमपि आहङ्गम् । उक्तलक्षणत्वाद् नत्यागस्यैव । आहृत्यात्
 उदकादिआहेऽप्युदकादीनामन्त्वात् । अन्नस्थाने पीतीहा-
 नं विरोधः । यत्तु मत् आह दद्यादिति आहृपदं राज-
 यादिवत् । प्राकरणिकसर्वदानपरमित्यासिनदानादिकस्यपि
 प्रधानमिति तत्र । आह कृत्वा प्रयत्नेन खरा मोक्षवि-
 र्जितः । उष्णमन्त्रं द्विजातिभ्यः अहया प्रतिपादयन् । इत्यादि-
 नाना वाक्येन नत्याग एव आहृपदप्रयोगात् । अर्घावाहन-
 वर्जितमिति निषेधानुपपत्तेः । अर्घाद्यसम्पत्तावप्यन्नमन्त्रित्यागि-
 एवं आहृपदप्रयोगात् । अर्घावाहनवर्जितमिति निषेधानुप-
 पत्तेः । अर्घाद्यसम्पत्तावप्यन्नमन्त्रित्यागि आह कृतमिति
 प्रयोगाच्च । निसादन्नत्याग एव । आहमिदं नन्दङ्गमिति ।
 अन्नं च । पित्रादित्रिकं आहः । मातमिह । दित्रिकं आहः । चैकं
 प्रयोगानुष्ठेयम् । तत्र । स्वावाहनमित्येविकिरणाद्यौ करण-
 पान्नविकिरणादिकमारोदुपकारमङ्गजातं सङ्गवेदानुष्ठेयम् ।

कर्ता मन्यन्ते । नन्मने भेदेनानुष्ठानम् । पित्रादीनां च न मि-
 स्त्रितानां देव्याद्यम् । न च सपत्नीकानामिति प्रपञ्चितमस्मा-
 भिस्तन्देशाद्भवत्येव । देशपालक्षविषां गम्भाटीनामर्घपा-
 चाणां च विशेषस्तत्रैवेत्येव । विश्वेदेवपदेनैवं त्यागो न तु पु-
 स्करवप्रभृतिपदेनेत्यपि तत्रैवेत्येव । अमुकमगोत्रात्प्रत्यत-
 रित्यत्र सकारप्रयोगोऽस्मत्पदप्रयोगश्च प्रामाणिक इत्युक्तम् ।
 पित्रादिस्वरूपं मनकादिश्राद्धनिराकरणं च तत्रैवानुम-
 न्धेयम् । अन्येऽयत्तः संगयास्तत्रैवं निराहता इति नेह त-
 न्यन्ते । यद्यपि याज्ञवल्क्येण । दहीपदानान्तं दैवे, उक्त्वा
 पितृभ्ये । सन्तः । तथापि का-
 त्यायनगते । नन्तरं पितृया-

स्त्रोधनम् । अथ कर्त्तव्यमिति निश्चित्य देवता विप्रानिमन्त्रित
 निरामिषं सकृद्भुक्तं सर्वभुक्तजने गृहे । अथ समवे परिसुवा
 घाह्णास्तासिमन्त्रयेदिति देवता । अथ हरिचरः । पूर्वदिन
 निमन्त्रणपक्षे एकभोजनमर्त्तमित्याह मन्त्रेण निम्नोत्पकरणा
 चैकभुक्तस्य कर्तृशुद्धिद्वारांश्चाज्ञात्वात् । निसमाप्तकर्तृक
 त्वस्य च एकप्रयोगान्तिर्भावेनाप्युपपत्तेः । सन्निपातिना कार्य
 तस्तन्निर्णयान् च निमन्त्रणभेदाभावाच्च । वायुपुराणे ।
 नाप्रोक्षितो स्पृशेत्किञ्चिद्देवैः पितृभ्यश्च कर्मणि । स्पृशेद्देवतां
 एव वा प्रोक्षितदाननिषेधादत्रार्थात्प्रोक्षणम् । ते च प्रयोगा
 त्प्राक् संकृतेषु । अथर्वणो प्रमाणाभावात् । कामधेनुमते ते
 ब्रह्मपुराणे यगाद्यत्रादिजपानन्तरं प्रोक्षणम् । यच्च तिर्जा
 नावपतीत्यविशेषितकाल्यायनेऽस्ति देवार्घ्यपात्रेऽपि । निम्नप्रोक्षणे
 तथा विश्वेदेवांसः प्रागत इत्यनयाऽऽर्षाद्यावन्कीर्यत्यवकिरलेऽपि
 तिर्जा एव प्रकरणादिति कर्कशाख्यम् । तदुक्तम् । अथ चारु
 विरहितम् । अथोपाद्येत्यनुज्ञाति विश्वेदेवांस इत्युच्यते । अथै
 रन्ववक्त्रायै । भाजने संपविवके । शनी देव्या पयः सित्त्वा
 यथाऽस्तीति यवास्तथा । इति याज्ञवल्क्येनाभयेन यवानां
 विश्वेदेवाच्च । यथाऽस्तीति प्रतीकेन यवयोरतीरित्यन्तं य
 जुर्विध्यम् । मास्यपुराणे । या दिव्यैर्त्तर्षमास्येषु दिव्योद्गन्धाः

गत्रे निधायाथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् । संस्रवणादिपितृपात्रे
 निधयेति सम्बन्धः । संस्रवणां । आदिपदेनार्घदानावशिष्टति-
 लादीनां परिग्रहः । तेनायमर्थः । इतरार्घपात्रद्वयवर्ति संस्र-
 वादिपितृपात्रे निधातव्यम् । एवं मातामहादिपात्रत्रिकेऽपि
 इतरपात्रद्वयवर्तिसंस्रवादि मातामहापात्रे च निधातव्यम् ।
 मातामहानामप्येवमिति सामान्येनातिदेशात् । न्युजमधोमु-
 खम् उत्तरतो ब्राह्मणादुत्तरस्यां दिशि इति कल्पतरुक्रुत् ।
 सा हि प्रमञ्चारभूमिरतस्तत्र स्थापने चालनं निषिद्धं दुर्यारं
 अनुष्ठानामौकर्यं च स्यात् । तस्मादुत्तरपदं वामप्रदेशपरं त-
 त्रापि मुख्यत्वात् । दक्षिणवैपरीत्याद्वा । शतपथश्रुतावपि त-
 स्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकं इत्याचक्षते
 उत्तरतः स्त्रियाः । उत्तरत आयतना हि स्त्रीत्युरक्षपदं वाम-
 परम् । अतएव बलायुधीये आहाध्याये उत्तरतो ब्राह्मणवा-
 मप्रदेश इत्यर्थ इति सिद्धवन्निखितमिति केचिदाहुः । अर्घ्यार्थं
 पवित्रं पिण्डोपरि स्तरणार्थं धर्तव्यम् । नतु गणहितस्यैव
 पितृपात्रस्य न्युजीकरणमिति तन्मन्दम् । आचारविरोधान् ।
 संस्रवणादीत्यादिपदेन तस्यापि ग्रहणाच्च । कल्पतरावप्यादि-
 पदेन तिलपुष्पपवित्राणां ग्रहणमिति व्याख्यातम् । अर्घदान-
 नामकारं "प्रथमे पात्रे संस्रवास्तमवनीये" त्यादिवात्याद-
 नः । तत्र संस्रवपदं ब्राह्मणहस्तमुत्तरपरमिति निबन्धकारः

कर्कमाद्यै त्वर्धपात्रस्थशेषोभूतजलपरं संखवपदमित्युक्तम्
 युक्तं चेतत् । शेषप्रतिपत्तेरपेक्षितत्वात् । ब्राह्मणहस्तदेतत्
 तु तावत्तैव प्रतिपत्तन्न प्रतिपत्त्यन्तरापेक्षा । किञ्च संख
 समर्धनयतीति श्रुतिः । शेष निः क्षिपतीति व्याचक्षाणः का
 त्यायन एव संखवपदे शेषवाचकमिति व्यक्तमुक्तवान् । तद्य
 ऊत्वा ऊत्वेतासामाऊतानीमुदपात्रे स ए खवान्त्समर्धनी
 ततिऽएना मुडन्यभिपिच्चतीति पारस्करे च संखवपदे
 शेषवाचित्वं सर्वसिद्धम् । संखवप्राशनादिवपि शेषवाच्ये सं
 खवपदमित्यते । अतएव नोरायणवृत्तौ विधिपुष्पमालायो
 पहतविश्विलोयनगृह्यवत्ति संखवपदमधशेषजलपरवाचि व्या
 ख्यतिम् । न च तत्र योगविरहः । संखवत्यस्मादिति संख
 व्युत्पत्तिसम्भवात् । एवं शेषं दर्भेष्ववनेजयतीति वैजवापोत्र
 गच्छाखान्तरेविषयमेव । अत्र केचित् । उो पवित्रे स्यो वी
 ष्णव्याविति मन्त्रेण प्रयोगमध्यएव पवित्रेऽद्वेदनमिच्छन्ति
 तन्न प्रयोगमध्ये द्वेदनश्रुतेः । मन्त्रान्वये च प्रमाणाभावात्
 यत्र प्रयोगमध्ये एव समन्वद्वेदनश्रुतिरस्ति तत्र तथा । त
 स्माद् " नन्तर्गर्भिणं साधं कीशं द्विदंभेव च " प्रादेशमात्रं
 विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुच चित् ॥ इति परिशिष्टमन्त्रितं श्री-
 च्च पवित्रं प्रयोगोद्दिष्टरूपवादेयम् । एवमेकाद्वेदतत

मित्युक्तेरेकपञ्चात्मकमेव पवित्रमिति भ्रमः कार्यः । कृत्तणवि-
 रोधान् । क्कान्दना गन्धद्वारामिति मन्त्रं गन्धप्रक्षेपे । ॐ
 श्रीसुतेइत्यादिमन्त्रं पुष्पप्रक्षेपे पठन्ति । तदपि च प्रमाणा-
 भावादुपेक्षितम् । एवमर्घपात्रस्थापनार्थं मण्डलिकाकरणम् ।
 द्वारप्रदेशे तिलजलसंगेतपात्रस्थापनम् । “अग्नौ ऊतं प्रहृत-
 मित्यादि च प्रमाणाभावादुपेक्षितम् । आचारस्यापि सर्वसि-
 हस्य सर्वत्राभावात् । ॐ शन्नो देवोति मन्त्रः । ॐ तिलोसीति
 मन्त्रश्च प्रत्यर्घपात्रमावर्त्तनीयः । मन्त्रप्रकाश्याजलादेः क्रमेण
 प्रक्षेपात् । ॐ या दिव्या आपइति मन्त्रोऽपि भेदेनैव मन्त्रप्र-
 काश्यानामपाक्रमेण दानात् । एवमन्यत्रापि मन्त्रावृत्यनावृ-
 त्तौ बोधे । गन्धादिकं ब्राह्मणपूजनार्थमेव न तु पित्राद्यु-
 द्देशेन व्यक्तमिति चरिहरः । तथा चि” गन्धान् ब्राह्मणसाकृत्वा
 पुष्पाण्युत्तुभवानि च ॥ धूपं चैवानुपूर्वेण श्चग्नौ कुर्यादतः
 परमिति परिशिष्टवचने सात्प्रत्ययाद्ब्राह्मणार्थतैव प्रतीयते ।
 अनुलेपनवस्त्रपुष्पालङ्कारैः, शक्त्या विधानसमभ्यर्च्येति, वि-
 ष्णुवचनान् । स्नानानागतान्पार्श्वार्धाचमनीयदर्भासनानुले-
 पनधूपसमनेभिरभ्यर्च्येति निगमाच्च । ब्राह्मणार्थतैव प्रती-
 यते । तन्न । पितृद्देशेन व्यक्तस्यैव ब्राह्मणार्थत्वात् । येन च-
 न्दनकर्पूरकुंकुमानि शुभानि च । विलेपनार्थं दद्यात्तु यद-
 न्यत्पितृवक्त्रभूमिति ब्रह्मपुराणे पितृवक्त्रभवेनाभिधानात्त-

दर्यकमेव । तस्मात्पित्राद्यर्थं गन्धमाल्यमुद्वेज्य ब्राह्मणस्य
 त्कर्त्तव्यमिति । तथा च मार्कण्डेयपुराणे । निवेदितं च यत्ते
 पुष्पगन्धादिनिषेधम् । तद्गपितानय स तान्दर्शपुरतः स्थि-
 तान् । सः रुचिः । तान्पितृनित्यर्थः । एवं च पादाघदानेऽ-
 ब्राह्मणमाचार्यतेतिभ्रमो ज्ञेयः । वायुपुराणे तु । यद्गन्धादि-
 दानानन्तरं कास्यमन्नादिदानमुक्तं तत्रापि पित्राद्युद्देशे-
 तस्य ब्राह्मणादि प्रतिपत्तिर्बोधा । लोकश्रेष्ठतमं यच्च ह्य-
 त्मनश्चापि यत्प्रियम् । सर्वं पितृणां दातव्यं तदेवाचयमित्यु-
 नेति प्रकमात् । आचमनीयं शौचार्थत्वात् । दक्षिणादान-
 मान्त्यर्थत्वाच्च ब्राह्मणार्थमेवेति । केचित्तु ऊतशेषमन्त्रं ब्रा-
 ह्मणेभ्यः प्रदाय पितृभ्योऽवशेषयेत् । इति हारीतस्मिन् श्रौत-
 रणशेषं पिण्डार्थं धर्त्तव्यमित्याहुः । तत्र । ऊतशेषं दत्त्वा-
 कात्यायनविरोधात् । हारीतस्तु शाखान्तरविषयः । मिता-
 चरायां तु स्थालीपाकसम्भवे अग्नौकरणशेषसहितश्राद्धशेषे-
 पिण्डदानमती ऊतशेषं स्याप्यम् । स्थालीपाकसम्भवे श्राद्ध-
 शेषमात्रेण अतस्तस्मिन्वचो अग्नौकरणशेषं न धर्त्तव्यमित्यु-
 क्तम् । एतच्च यद्यदन्नमुपभुक्तं ततस्तस्थालीपाकेन सह पि-

सह संवादि-
 । ऊतशेषं दत्त्वा पाचमानभ्य जपति पृथिवी-
 । तथा वैष्णव्याद्यां यजुषा पादद्वयस्यैवगा-

घोषण ए खिष्टमन्नं दत्त्वा । यजुगो वेति वाकारोऽत्र सः
मुच्चय इति केचित् । अन्ये वांकारस्थाने चकारमेव पठन्ति ।
तदिदं पञ्चदशमाचारमाश्रित्यैव घटते । ने। चेदाकारान्तः-
ष्यादिकल्पेवेति । अत्रे ऊतशेषमात्रे एवाङ्गुष्ठरे।पणं पश्चा-
न्नान्तरपरिवेषणमिति भर्मा हेयः । ततः पात्रालम्भादिपूर्वक
उत्सर्गः । देद्यादुरसृजेदित्यर्थः । ऊतशेषापेक्षयाऽन्नान्तरस्थेति
शेषः पृथगुत्सर्गानभिधानात् । तर्था शेषमन्नमनुज्ञाप्यं सर्व-
मन्नमेकत उद्धृत्य।खिष्टमगोपे दर्भेषु । त्रीस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य
दद्यात् ॥ शेषमन्नमनुज्ञाप्य शेषमन्नं किं क्रियतामिति प्रश्न-
पूर्वकमित्यैः सशेषभुज्यतामित्यनुज्ञां गृहीत्वित्यर्थः । अतए-
वाश्वलायनगृह्ये "स्वयमभिमतेऽनुमते वेति ।" अनुमते इति
पदं तदीयवृत्तौ कल्पतरौ चैवमेव व्याख्यातम् । ब्रह्मपुराणे
"स तानाह पुनः शेषं क देयं चाज्ञमित्यपि । इष्टेभ्यो दौयता-
मेतदिति । तं प्रवदन्ति ते इत्यनुज्ञापिनमुक्तम् । यत्तु व्याख्यातं
शेषदन्नात्पिण्डार्थमुद्भियतोमित्यनुज्ञाग्राह्या । तदस्मात्तंम-
साम्प्रदायिकं चेति । दर्भेष्वित्यादि अत्रावनेजनमपि दर्भेष्वेव
श्रुतत्वात् । पिण्डमात्र एवदर्भाधारत्वंभवनेजनं तु रेखाया-
मेव । पिण्डपितृयज्ञवदुपचारइतिकात्यायनाभिधानात् । पि-
ण्डपितृयज्ञे च रेखायामेवावनेजनश्रुतेरिति चेत् । तर्ह्यनि-
देशादेवावनेजनमपि प्राप्तमिति व्यर्था श्रुतिः स्यात् दर्भश्रुति-

रपि व्यर्थैव तेषामपि अतिदेशादेव प्राप्तत्वात् । न च दर्भाषु
 तावुच्छिष्टसमोपमात्रेऽपि षड्दानं स्यात् । दर्भोपरीति वाच्य
 उच्छिष्टसमोपस्य । दक्षिणाधिकार्येऽविधानात् । दर्भाणां प्र
 कृतिवद् । धारत्वं स्यादेव यतः प्रसिद्धात् । अत्र दर्भेष्वेवावनेत्र
 नेऽपदेशेन । पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशस्य ज्ञाधदिति । ब्रह्म
 राणां दावपि दर्भोपर्येवात्रने जनमुक्तम् । अतिविरोधात् ।
 तिवं ध्येतेति चेत् । न श्रुतेः पिण्डपितृयज्ञविषयत्वात् । पिण्ड
 पितृयज्ञवदिति । अतिदेशः स्मान्नेपवेति कथम् । अतिवाक्य
 तस्माद्रेखोयोमयनेजनानुष्ठानं कौन्दर्यानां । अतिज्ञेडाग्रहा
 तथा सपत्त्रिंशत्कुशनिस्तौर्यः सपत्त्रिंशत्सायानिति । कर्क
 तत्रे । अलौकिकत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव पवित्रं याह्यम् । त
 त्रार्घपात्रस्यमेव सपत्त्रिंशदादेयमिति केचित् । तत्र । चालनप्र
 सक्ते तस्मात्पवित्रान्तरमुपादेयम् । तथा स्वधावाचनीयेषु
 निपिञ्चति । स्वधावाचनीयेषु पूर्वास्मृतसपत्त्रिकुशेष्वित्यर्थः ।
 अयं च जन्निपेकः । प्रकृतापूर्वमिति मन्त्रेण पिण्डे परिहृ
 तांस्तेऽवापि तथैव कार्यः । दर्भाधारंतावाधापत्तिरिति चेत् ।
 न दर्भान्तर्हितानामेव पिण्डानामाधारत्वात् । तथाऽपि प्रा
 कृती पिण्डानामाधारता नानुसूतेति चेत् । न अस्यापि तः
 त्यक्त्वात् । विकारमात्रं तु वैकृत्यास्माद्युक्तमेव । इमं
 चार्थं पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् । सिद्धेदिति वदन् । कात्या-

एतत्प्यपिद्विदिष्टे व्याचकार । एवं च मपवित्रकुशास्तर-
 लमद्यं पिण्डोपरि । अतएव हरिहरः । आसीद्यं पिण्डोप-
 रोनिमीप इति व्याख्यातवान् । ब्रह्मरुद्रा स्वधेत्युक्ते भूमौ म
 श्चेत्ततो जलमिति या शब्दव्युत्पत्त्या भूमिमेकः । कर्मान्तरमा-
 धारभेदादिति सर्वं एन्दरम् । अत्र च पिण्डान्दद्यादिति
 पिण्डाद्येन रूपेणादेयावान् । शुभो षगत्ते इति नपुंसकनिर्देशो
 इत्यनामामाधिकरण्याभावात् । सामान्यमात्रपरत्वेन तं-
 न्दीगानां निर्घषाद्भवेत्तत् ३ एष ते पिण्ड इति गोभिर्नि-
 गदात् । केचिदक्षिणादाने विद्येदेतत्पूर्वकत्वं विधाय पितृपू-
 र्वकत्वमिच्छन्ति मन्त्रे । अत्र यत्क्रियते कर्म तैत्कान्माह्वाना-
 न्प्रति । सर्वं तत्तत्तत्सर्वं वैश्वदेविकपूर्वकमिति देवनायिरो धात्
 पितृपूर्वं विसर्जनमिति विधेस्तु विरोध इति चेत् न । विसर्ज-
 नस्य दक्षिणादानानन्तरं विधानात् ॥ आचमने तद्दृष्टुं खे-
 ष्वाचमममौदौ दत्त्वा प्राङ्मुखेषु दद्यादिति विष्णुवचनात्पि-
 तृपूर्वकत्वं युक्तम् । पितृमाह्वानदक्षिणादाने उपवीतित्वं प्रा-
 ङ्मुखत्वं च न युक्तम् ॥ प्राचीनाधीतिना संस्यगपसंव्यमत-
 न्द्रिणां । पित्र्यमनिधनात्कार्ये विधिवद्भ्रंषाणिनेति मनुवि-
 रोधाने । आनिधनात्समाप्तिपर्यन्तम् । लोकापिरोध इति चेत्
 न । मस्य लोकविरुद्धस्य शर्तुवचनवाच्योक्तमत्वात् । अतएवा-
 षोडशमधिकरणिकोऽपि दक्षिणायां प्राचीनाधीतादिपितृध-

तु केषिदिष्मन्ति पण्डिताः । इति मार्कण्डेयपुराणवचनात् ।
 नित्यश्राद्धेऽपि विवक्ष्यः । स च षट्पुरुश्रादानन्तरं नित्यश्राद्धं
 न कर्त्तव्यम् । आदानन्तरं न तु कर्त्तव्यमिति व्यक्तम् ।

घमाः । अतएव स्वद्वितमिति तद्विप्रश्नइत्यादिविशेषविधेय
 स्वरसः । सपिण्डीकरणे तु प्रेगथाइमेकोद्दिष्टरूपमितरच्च पा-
 र्वणरूपमित्युभयधर्ममेलकः । आभ्युदयिके यवैस्तिनार्था इति
 तिलकार्ये यवविधेर्न स्वर्धा प्रयुञ्जीतेति निषेधाच्च पार्वणधर्मः
 नित्येऽपि “नित्यश्राद्धमदैव स्था” दितिनिषेधात्पार्वणधर्मः ।
 तीर्थश्राद्धेऽप्यर्धावाहनवर्जितमित्यभिधानात्पार्वणधर्मः ।
 एवं श्राद्धान्तरेष्वपि पार्वणधर्मा उन्नेयाः ॥ पार्वणे एव श्राद्धपदं
 मुख्यमन्यत्र धर्मातिदेशिकमग्निचेत्रपदवदिति केचित् तत्त-
 द्दारतयिनचचादिविहितकामश्राद्धे तु पार्वणधर्मा स्वक्ता
 एव “कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये पार्वणेन
 विधानेन तदप्युक्तं खगाधिपः” इति तदप्युक्तं यथाक्रममिति
 शातातपवचनात् । तस्मादितराणि श्राद्धानि पार्वणवैकृतानि
 तत्तद्विधिनिषेधकृतस्तु विशेषप्रयोगादेव प्रकाशियन्ते । एकी-
 द्दिष्टे तु बहुवचनान्तपितृपदयुक्तमन्त्रे एकवचनोद्देशः । “एक-
 वचनयन्मन्त्रानूद्देशैकोद्दिष्टे” इति विष्णुवचनान्यायाच्च । अत-
 एवाणीधर्माधिकरणिक एकवचनोद्देशेनैव मन्त्रान्तस्वपक्षतौ लि-
 खतिस्म । एवं च पितृव्यादिश्राद्धे तत्तत्पदोद्देशः । स्त्रीश्राद्धे तु
 मात्रादिपदोद्देशः । सपिण्डीकरणे पावन्युञ्जीकरणमन्त्रः । प्रेत-
 श्राद्धे एकवचनेन । इतरश्राद्धे बहुवचनान्तएव प्रयोज्यः
 मन्त्रदानमन्त्रस्तु चतुर्ष्वपि भेदेनैव प्रकाशयभेदात् । प्र

तावपि भेदेन पाठान् । अत्रापि प्रेतश्चाह एकवचनास्तमा
 कवचनवचनलोपविधानात् । इतरत्र तु वङ्गवचनान्तस्यैव
 कृतौ वङ्गवचनस्य प्रयोगसाधुत्वात् । अतएवैकपागिकाया
 वक्तौ वङ्गवचनान्तमेव पाशपद्मिदमित्युक्तं पाशाधिकरणे
 अन्तान्तरे तु पितृसपिण्डने वङ्गवचनान्तपितृपदयुक्तमेव
 प्रयोऽयम् । पित्रादीनामेकैकैव प्रकाशयत्यात् । भ्रातृसपिण्डने
 त्वमेन्त्वा भ्रातृप्रकाशनार्थं भ्रातृशब्दत्वात् । पित्रादिप्रकाशनं
 चापि कृतिमेवेति भेदेनैव । एवं पितृव्यसपिण्डने पितृव्यशब्द-
 वान् पितृशब्दवत् । पितृव्यसपिण्डनं पितामहादिभिः समं
 कार्यमतः कथं पितृशब्द इति चेत् न । पितृशब्दस्य पिताम-
 हादावपि प्रकृतौ तु प्रयुक्तत्वात् । लज्जणा मन्त्रेति चेत् गर्हि-
 त्यपि साऽस्ति । ॥ ॥ ॥ किमित्यपाचकं पदं प्रयो-

नेव सर्वमन्त्रः । यदि पितामहादिभिस्तदा मातृपदोऽप्येव
 सर्वमन्त्रेषु । पत्नीसपिण्डने तु एकवचनपत्नीशब्दान्वज्ज-
 चनान्तमातृशब्दानेव सर्वमन्त्रः । पित्रादित्रयपत्नीसु पूज्या
 मातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमतः सृ-
 तमिति शङ्खवचनात् । यद्यमानजनन्यादिव्यतिरिक्तपित्रादि
 पत्नीनामपि तत्र श्राद्धमतः कथं मातृशब्देन सर्वप्रकाश-
 मिति चेत् । न आवश्यकत्वात् । मातृरिति पदात् । तिस्रोऽपि
 मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः । इतिशातातपवचनाच्च
 मातृपितामहीप्रपितामहाएव पित्रादित्रयपरन्वोऽभिगता
 तत्सपरन्वोऽपीति युक्तं चैतत्प्रयत्नतः । तस्मान्मातृपदोऽप्येव ।
 न तत्र पितामहादिपदोऽहः । स्वायत्तत्वान्मातृपितामहीप्रपि-
 तामहीपदप्रयोगएवेति केचित् । तन्न । एकपदेनैव सर्वप्रका-
 शनसम्भवे पदावृत्त्ययोगात् । एवं च पिण्डसूत्रदानमन्त्रे पि-
 तामहादिपदमप्यविरुद्धमावृत्तेराप्यय्यकत्वात् । एवं पित्रादि-
 सपिण्डनेऽपि तत्र पितामहादिप्रयोगोऽप्यविरुद्धः । केचिन्मा-
 तामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विषयः । मन्त्रोऽपि यथान्या-
 यमन्त्रेषां मन्त्रवर्जितमिति विष्णुवचनात् । पट्पुरुषव्यति-
 रिक्तश्राद्धे सर्वमन्त्रनिवृत्तस्तत्रैककथापृथग्येत्याहुः । परिह-
 रादयस्तु शुभ्रान्तां पितर इत्यादिमन्त्रोऽप्येव जनप्रत्यवनेजनयो
 राश्रयायनेऽस्तस्यैव मातामहादिभिरुक्तमन्त्रोऽप्येव ति-

न तु मन्त्रान्तरस्येत्याहुः । अत्र वासना आद्यकल्पवोक्ता ।
 अत्र पितर इत्यादि मन्त्रेषु पितृपदेनैव मातामहादीनामपि
 प्रकाशनसम्भवात्तत्र चोच्यते । शुभन्तामिति मन्त्रे तु पित्रा-
 दिविकस्य भेदेनोपादानात्त मातामहाद्यन्तर्भावः । अतस्त-
 चोच्यते । एषं च प्रकृतत्वान्तस्यैव निषेधइत्येवरूपा । अपरे
 पात्रन्युज्जीकरणमन्त्रपिण्डसूत्रदानमन्तोर्ज्ज्वलन्तोरिति म-
 न्त्रेषु मातामहादिपदेन मन्यन्ते । पृथक्पाठस्यावश्यकत्वात् ।
 अत्र चान्येषामितिपदेन पितृव्यादीनामभिधानम् । तेषां
 क्षयाद्यादौ यत्र आहुं प्राप्तं तथापि मन्त्रमात्रनिषेधोऽवगते-
 पपदाकृष्टतात्पर्यकत्वात् । नत्विदमेव वाक्यममावास्यादिआ-
 ह्वप्राप्तये 'ये सपिण्डीकृताः प्रेतास्तेषां तु न पृथक्क्रियेति सा-
 मान्यतएकेऽदिपनिषेधात् । पितृव्यादिपार्षणस्यानुपपत्तेः । स-

यन्ति । स्त्रीकर्तृके गृहकर्तृके च सर्वस्मिन्नेव आदे सर्वमन्त्र-
निवृत्तिरिति तत्रोपशङ्ख्येव नास्ति । तथा च मनुः । नास्ति
स्त्रीणां क्रियामन्त्रैरिति धर्मो व्यनस्थित इति । मत्स्यपुराणे-
ष्युक्तम् । गृह्रेऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादिति । “अमन्त्रस्यापि गृहक-
विप्रा मन्त्रेण गृह्णते” इति वाराहपुराणीयमशौचान्तश्राद्ध-
विषयम् । प्रकरणादनुज्ञान्तेऽस्य नमस्कारो मन्त्रइतिगौत-
मवचनान्नमस्कारेणैव गोत्रनामाद्युच्चारणपूर्वकं गृहः श्राद्धं
कुर्यात् । अनुपनीतस्तु श्राद्धे मन्त्रं पाठयितव्यः । नाभिख्या-
हारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादन्ते इति तेनैवानुज्ञानादिति तत्रा-
प्युक्त्वा वेदितव्यः । एवमन्यत्राप्युक्तं कर्तव्यम् । आवाहनमन्त्र-
तु नोहः । अदृष्टार्थत्वात् । आहदेशमन्त्रिहितः पितरः श्राद्ध-
भोक्तारोऽत आह्वानरूपमावाहनं दृष्टार्थमतस्तदर्थं तन्मन्त्रो-
इति चेन्न । देवतासान्निध्यारेर्देवताधिकरणे निरासात् अत-
स्तन्मन्त्रोच्चारणादेवादृष्टमिति नोहः । अर्थापरत्वानुरोधा-
दनुज्ञानद्वारैवादृष्टमिति चेन्न । तथाऽप्यविद्यतादपि तदेव
ज्ञानमदृष्टजनकमिति कथमूहः । नान्तरीया पित्रादिस्थितिः ।
“दृष्टं तदेव च प्रयोजनमाश्रयि” न्यायादिति चेत् तर्हि प्राक्त-
तदृष्टाभावे विद्यता नोह इति त्वयैव दूरनिरस्त ऊहः । तत्रापि
विवक्षितविवेके प्रमाणाभावात् । पित्रादिस्तुत्यर्थमावाहनम-
न्त्र इतिवानप्रजल्पितम् । आवाहनमन्त्रत्वव्याघातान् । स्मृत-

प्रभेद एवावाहनमिति चेत् । भवतु तथापि तस्याः स्मृतेस्तिन्न
विकिरणादि पदार्थव्यवहितायास्त्यागकालपर्यन्तमनुवृत्तेर्न
दृष्टार्थतेति विफलः प्रयासः । अतएव पशुनयनकालीनवह्निम-
न्त्रस्य वड्क्युद्धरणकालत्वं दृष्टार्थत्वादिति वड्क्यधिकारणे उ-
क्तम्, विजातीय व्यवधानाभावाच्च । स्मृतिसन्ततिद्वारापि दृष्टा
र्था तत्रोक्ता । नेह तथेति । आयन्तु न इति मन्त्रेऽपि नेहः ।
अदृष्टार्थत्वात् । एवमन्येष्वपि देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यादिजप-
मन्त्रेऽपि नेहः । अनर्थपरणवाच्यारणे जपपदप्रवृत्तेश्च । के-
चिदावाहने उशन्तभ्रमादायन्तुन इतिमन्त्रनिवृत्तिमेकोद्दिष्टे
मन्यन्ते तन्न । “उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तु न इति
जप्त्वेति कात्यायनेनावाहनविकिरणानन्तरं जपत्वेनाभिघा-
नात् । गोभिलेन त्वावाहनएवायं मन्त्रः कथित इति कन्दे-
गानामेकोद्दिष्टे निवर्त्तते, न तु वाजसनेयिनामिति । ज्ञा-
वान्निः । ।

शिभिः साग्निभिश्चैकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । अन्ये तु साग्नेना
 द्वादशपुत्राणांभवि पार्वणविधिरेव मत्स्यपुराणात् । जावानि
 वचनं तु निरग्निमात्रे व्यवस्थाबोधकमित्याहुः । तदयुक्तम् ।
 एवं हि निरग्निमात्रविषयाणां "मृताश्च पार्वणं कुर्वन्नधोऽधो
 याति मानवं" इत्यादीनां वाक्यानां बहूनामौरंभस्यैवजगो-
 चरताया वाधः स्यात् । साग्निनिरग्निविषयं जावानिवचनम्
 सहोचादित्यपरे । तन्न । "पात्रंणो विधानेन देयमग्निमा
 सदे" ति । साग्निविधेर्निरवकाशत्वापत्तेः । जावानिविहितैक-
 देशानुवाद् इति चेत् न, व्यर्थत्वापत्तेः । तस्मात्साग्निविधौ-
 रसचैत्रजविधयस्तुल्यविषयः । अथ कामधेनुलिखितवा-
 क्यानि । आपस्तम्बः । अपुत्रा ये मृताः क्वेचित्स्त्रियो वा पु-
 रुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । ए-
 तेनापुत्रस्य सर्वस्यैव साग्निना निरग्निना चैकोद्दिष्टमेव आहं
 कर्त्तव्यमित्युक्तम् । अतः पर्याऽप्यपुत्रस्य पत्युरेकोद्दिष्टमेव
 आहं कर्त्तव्यम् पितृवन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्यएव च ।
 दद्याद्दे मासिकं आहं सांवत्सरमतोऽन्यथा । मासिकपदं
 'क्षेत्राहोपलक्षणम् । सांवत्सरं प्रतिक्षयात् कर्त्तव्यम् । अय-
 तदृष्टाभेदद्वयार्थः । पट्पुरुषव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव पुरुषस्य
 विवक्षितविवेक्याश्च प्रेतआहोतिरिक्तं मृताश्चमात्रे आहं कर्त्त-
 न्च इतिवाल्प्रजासतोऽन्यथेति" नियमात् ।

पितृव्यादिश्राद्धमयुक्तम् । स्त्रियास्याभ्युदयिकेऽन्वष्टकायां च
 श्राद्धं विशेषविधेः । एवं च शस्त्रहृतश्राद्धं च विशेषविधेः पुं-
 स्त्रियास्येति श्राद्धकल्पे उक्तम् । गयायामपि विशेषविधेरन्य-
 स्यापि श्राद्धमावश्यकम् । पितृव्यादिश्राद्धं क्षयाद् एव । इ-
 ष्ट्यात्वमावास्यादावपि कर्त्तव्यमिति केचित् । तत्र चापुत्रा-
 दिमर्वचैकोद्दिष्टविधिः पूर्ववाक्यात् । पूर्ववाक्येऽपुत्रस्य श्रव-
 णात् । सपुत्रस्य भ्रात्रादेः साग्निना पार्वणमेव कर्त्तव्यमिति
 चेन्न । पुत्राभावेऽन्यस्य विधानात् । सपुत्रस्याऽप्यन्येन कर्त्त-
 व्यमित्यत्र प्रमाणाभावात् । मातृश्राद्धं तर्हि साग्निना पार्व-
 णेन विधानेन कर्त्तव्यमिति चेन्नैवम् । सङ्गात्यादिविहितस्य
 मृताहनि निपिडस्य च पित्रादिकथाहस्य प्रतिप्रसवः पार्व-
 णेत्यादिना । अतो मातृकश्राद्धमेकोद्दिष्टविधिनाऽपिकर्त्त-
 व्यम् । एवं च संपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र
 तत्र त्रयं कुर्याद्वर्जयित्वा मृताहनि । अमावास्यां क्षयो यस्य
 प्रेतपत्तेऽथ वा पुनः ॥ संपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो
 विधिः । इतिशंखवचनद्वयेन पूर्वोक्तस्य पित्रादिकथाहस्य
 मृताहनि निपिडस्यामावास्यादौ प्रतिप्रसवः । पार्वणो वि-
 धिरिति पार्वणश्राद्धप्रयोगइत्यर्थः, युक्तं चैतत् । अमावास्यायां
 प्रेतपत्ते च पार्वणश्राद्धप्राप्तेः । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यादिति चा-
 भिधानात् । नचैवमन्यत् एव पार्वणप्राप्तेर्वाक्यमिदं व्यर्थम् ।

निधिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचनेति । एवं चैकभ-
 क्तादिकः पूर्वदिननियमोऽग्रीचेऽपि कर्त्तव्यः । एकाद्गाह-
 आहं इव विशेषविधेः । आहपूर्वदिनत्वमेव प्रयोजकम् । न
 तु ग्रीचमपि प्रधानकर्त्तव्यतावाधापत्तेः । अतोऽमावास्यादि-
 राहोऽपि पूर्वदिनेऽग्रीचं तदाऽप्येकभक्तादि कृत्वा आह
 कर्त्तव्यमिति । अग्रीचानिरिक्ते मृताहआह आहप्रतिबन्धके
 विशेषमाह । लघुहारीतः । आहविधौ समुत्पन्ने दयाहेऽवि-
 दिते तथा । एकाद्ग्या प्रकर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः । विशेष-
 पतइत्युक्तेरसम्भवे शुक्लैकाद्ग्यामपि कर्त्तव्यम् । मृताहाज्ञाने
 पक्षान्तरमाह प्रचेताः । अपरिज्ञातमृताहेऽमावास्यायां अ-
 वणदिवसे वा । अत्र मृताहनिमित्तकं आहं कर्त्तव्यमिति शेषः
 अत्र च मृताहविशेषं जानगएवाद्य मृताह इति विस्मरणं
 आहविघ्नमेव बोद्धव्यम् । अथ वा अविदिते वेति आहविस्मर-
 णमपि सङ्गृहीतं तस्याऽप्यज्ञानरूपत्वात् । प्रचेतो वाक्ये तु
 अमावास्यायां अवणदिवसे वेत्यभिधानात्तद्विधिविशेषाज्ञान-
 मेव विवक्षितम् । तेनायमर्थः । विस्मृतं आहमेकाद्ग्यामेव
 कर्त्तव्यम् । अज्ञातमृताहआहं त्वेकाद्ग्याममावास्यायां अ-
 वणदिवसे वा कर्त्तव्यमिति विकल्पः । यद्यपि हारीतप्रचेतोभ्यां
 मृताहआहं पतितमेकाद्ग्यादौ कर्त्तव्यमित्युक्तम् । एकाद्-
 गाहआहमूनशार्पिकमूनपाण्मासिकं च न मृताहे कर्त्तव्यम् ।

एवमेवेदिएपारणेन मफलत्वात् । किं वा मायास्यादिकाः
 मागामषाद्यन्तर्भाषिनाऽयं तु विधिस्तिस्रमात्रगोचरो न
 तामदादिकां विनाऽपि सिद्ध्यति । केचित्तु पार्वणे विधि
 पार्वणेति कर्त्तव्यता सा चावाचनादिरूपा, पुरुषान्तरस्यात्
 तु प्रधानमेव नेति कर्त्तव्यता । अतएकस्यैव पुरुषस्य आ
 पार्वणेति कर्त्तव्यतया कर्त्तव्यमतयव तस्यैत्येकवचनस्वरसि
 त्याहुः । अपरे प्रसङ्गप्राप्तैकोदिएनितृत्यनुवादे वचनमित्याहुः
 स्तन्न । अष्टकादावपि निवृत्तिप्रसङ्गात् । कान्तादिभेदे
 प्रसङ्गयोगाच्च । षड्यष्टङ्गः । देये पितृणां आहं तु आशौचं
 जायते यदि । आशौचे तु व्यतीते वै तेषां आहं प्रदीयते ।
 अत्राशौचं प्रयत्नापनेयम् । इतरस्य आहदिनेऽशौचविधित्वा
 निरासात् । एवं च रजस्वलयोऽपि पञ्चमदिने आहं कर्त्तव्यम् ।
 देवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति । इति वचनात् ।
 यद्यपि विशेषो न श्रूयते । यद्यपि च पितृणामिति बहुवचन
 तथाऽपि मृताश्चाहं विधिरयमिति सम्प्रदायः । कामधेनु
 लेखनमपि तथैव, तेन मृताः ।

मृताविति प्र.

दानि यत्त

कर्त्तव्यमिति

व्यमित्या

सुताः कुर्याः पितामहा सदैव त्विति लघुहारीतेनाप्यभि-
धानादिति सुकरो निर्णयः । न च वाच्यं यथा पाणिनिस्मृतिः
“परिग्रहापरिग्रहाभ्यां साध्वपभ्रंशविवेकार्था” तथा राज-
निवन्धोऽपि समूलस्मृतिविवेकार्यइति तथात्वे मानाभावात् ।
अथो यथामनूक्तमपि विष्णुक्तमाद्रियते तथेह यस्मृतिवचनं
महाजनपरिगृहीतं तत्रमाणं मृत्यधिकरणन्यायात् । महा-
जनपरिग्रहप्रकाराश्च राजनिखितत्वाद्यः । न चैवं गौडनि-
वन्धानामपि प्रामाण्यापत्तिरिति निर्मूलवद्भवचनत्वेन शिष्टै-
रनाहतत्वात् । स्मृतिमञ्जूपास्मृतिरत्नाकरादौ न तादृक् शि-
ष्टपरिग्रह इत्याचारानुमतमेव तत्रस्थं गृहीतव्यमित्यलमति-
प्रपञ्चेन । षोडशप्रेतश्रादानि साग्नीनां निरग्नीनां चैकोद्दिष्ट-
विधानेनैवेति । तत्र प्रकारद्वयम् । द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं
पाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणं चैव प्रेतश्रादानि षोड-
शेतिपरिशिष्टादेकः प्रकारः । आद्यमेकादशाहश्राद्धम् ।
“आद्यमेकादशेऽहनीति” स्मरणात् । एकादशाहपदं शुद्धि-
दिनोपलक्षणम् । “तत्रादिः सप्तकान्ते च भोजयेद्युजा द्वि-
जानि” ति मत्स्यपुराणवचनान् । “ततः श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनीति” श्रु-
त्वाक्वे अशुद्धिपदं चतुर्थ्यादिदिन-
परम् । कर्तुं स्नात्कान्तिकी शुद्धिरित्यपि तत्रैव पाण्मासिक-
कालद्वयमाह । एकाहिन तु पाण्मासा यदा स्युर्पि वा विभि-

तथाऽपि तुल्यधर्मकत्वात्तदपि तत्रैव कर्तव्यम् । सपिण्डी-
 कारणमपि मृताहकर्तव्यमेव पूर्वदिने एव संवत्सरपूरणात् ।
 पतितोदकुम्भदानप्रमाणम्नन्दम् । अक्षरहःकर्तव्यत्वात् । त-
 देतानि वाक्यानि राज्ञाऽलिखितत्वाद्नादेयानि । इति
 चित्तदयुक्तम् । कामधेनावपि राजनिबन्धवक्त्रिष्टपरिग्रह
 संशयस्तर्हीति चेन्न । राज्ञा लिखितत्वस्यादर्शनेनाप्युप-
 न हि यावन्ति स्मृतवाक्यानि तावन्ति सर्वाण्यपि राज्ञा
 यानीति प्रमाणमस्ति । न च राजलिखनमेवाद्रियते, इत्य-
 नियमः । रामायणादेरनादरप्रसङ्गात् । प्रचारादपि परि-
 क्तमज्ञातमूलकमिति कल्पतरुकृता प्रतिज्ञानादेर्पावाक्या-
 त्यागान्निर्मुक्तत्वमिति चेन्न । अज्ञातमूलत्वस्य मूलसन्देहे न
 प्युपपत्तिः । कामधेनुकृतस्तु मूलनिश्चयो लिखनादेवोन्नीय-
 इतिकाऽपि नानुपपत्तिः । केचित्तु । आचारोपष्टभादे-
 कामधेनुं वर्णयन्ति । तन्न । एवं हि यत्राचारेऽपि द्वैविध्यं त-
 का गतिः । यथा मातृसपिण्डीकरणं केचित्पितर्यपि स-
 पितामहादिभिः न च कुर्वन्ति । अन्ये पित्रादिभिः । अफ-
 ग्गते च, स्वैर्भर्ता सदैवाम्नाः सपिण्डीकरणं स्त्रियाऽर्हि
 कामधेनुलिखितानुष्ठारोत्तयाप्याग्मृते पित्रि पित्रादिचिके-
 नैव सपिण्डीकरणम् । "मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा
 सहेदितपरिशिष्टयत्नं जीवन्पितृकविषयम् । गमिग्मनि

पुनाः कुर्याः पितामहा सदैव त्विति लघुहारीतेनाप्यभि-
 धानादिति पुनरो निर्णयः । न च वाच्यं यथा पाणिनिस्मृतिः
 “परिश्रदापरिश्रदाभ्यां माध्वपभ्रंशविवेकार्था” तथा राज-
 निवन्धोऽपि समूलस्मृतिविवेकार्थइति तथात्वे मानाभावात् ।
 अथो यथामनूक्तमपि विष्णूक्तमाद्रियते तथेह यस्मृतिवचनं
 महाजनपरिश्रुद्धोतं तत्प्रमाणं मृत्यधिकरणन्यायात् । महा-
 जनपरिश्रुद्धप्रकारास्य राजनिखितत्वाद्यः । न चैवं गौडनि-
 वन्धानामपि प्रामाण्यापत्तिरिति निर्मूलवद्भवचनत्वेन शिष्टै-
 रनादृतत्वात् । स्मृतिमञ्जूपास्मृतिरत्नाकरादौ न तादृक् शि-
 ष्टपरिश्रुद्ध इत्याचारानुमतमेव तत्रस्थं गृहीतव्यमित्यलमति-
 प्रपञ्चेन । षोडशप्रेतश्राद्धानि साग्नीनां निरग्नीनां चैकोद्दिष्ट-
 विधानेनैवेति । तत्र प्रकारद्वयम् । द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं
 पाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणं चैव प्रेतश्राद्धानि षोड-
 शेतिपरिश्रुष्टादेकः प्रकारः । आद्यमेकादशाहश्राद्धम् ।
 “आद्यमेकादशेऽहनीति” स्मरणात् । एकादशाहपदं शुद्धि-
 दिनापलक्षणम् । “तत्रादिः सप्तकान्ते च भोजयेद्युजा द्वि-
 जानि” ति मत्स्यपुराणवचनात् । “ततः श्राद्धमशुद्धोऽपि कु-
 र्यादेकादशेऽहनीति” शङ्खवाक्ये अशुद्धिपदं चतुर्थादिदिन-
 परम् । कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिरित्यपि तत्रैव पाण्मासिक-
 कालद्वयमाह । एकाहिन तु पाण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः

न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां पाण्मासिके तदा । संवत्सरो
 इत्यन्वयः । प्रथमपाण्मासिकमूनपाण्मासिकपदेन द्वितीय
 पाण्मासिकमूनवार्षिकपदेन त्रिके प्रसिद्धम् । द्वादशम
 कानि मृताहे, "मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वंत्सरकि
 त्यभिधानात् । सपिण्डीकरणं तु पूर्णवर्षे नवममासे पक्षमते
 त्रिपक्षे वा मृताहे वृद्धिदिने वा । अत्र संवत्सरान्त एव मुख्य
 कान्तः । अशक्तौ तु वृद्धौ वाऽपकर्षः । अपकर्षपक्षे च परिशिष्ट
 मासिकानि आद्यदिनपूर्वमेवापह्य कार्यणि । तदेन्तापकर्ष
 न्यायात् । अथ वा द्वादशदिवसादारभ्य वा १२ दिवसैः
 मासिकानि निर्वर्त्य त्रयोदशेऽहनि सपिण्डीकरणम् । १३
 तु द्वादशदिन एव । अत्र च पक्षे पञ्चदशदिनयोरुपा
 ण्मासिकेनवार्षिके । अथ वा एकोदशाहं आहं कृत्वा अप
 रदिन एव चतुर्दश आहानि कृत्वा सपिण्डीकरणम् । एते च
 पक्षानिरग्रेव बोद्धव्याः । साग्निना तु दशरात्रानन्तरभाविनि
 दर्शे सपिण्डीकरणम् । ततः पिण्डपितृयज्ञाधिकारः, लघुहा
 तः । सपिण्डीकरणं यावत्प्रेतआहानि पोडग । पृथङ् नैव
 ताः कुर्युः पृथगद्रव्या अपि कश्चित् । मरीचिः । मुख्यं आहं
 साग्निनिष्ठिपर्याप्तावृत्तं प्रति । द्वादशाहेन वा भोज्या ए
 रीकरणा । अपर्याप्तावृत्तमर्थ्ये सपिण्डीकरणाप-

विधिः । न चैवंविधैर्वपान्तसपिण्डनेऽप्यापत्तिः सपिण्डनोत्तरं
विधानात् । न च सपिण्डनं समाप्य तस्मिन्नेवाहनि तत्कर-
णापत्तिः, शेषभक्षणान्युदीच्याङ्गं विना सपिण्डनसमापनायो-
गात् । वृद्धिदिने सपिण्डने त्वथान्युदीच्याङ्गं विनाऽपि प्रेतत्व-
विमुक्तिः । न त्विहापि तथाऽपहृष्य कृतत्वात् । न कार्यमिति
तु मन्दा शङ्का । सपिण्डनान्तप्रेतश्रादानामेवापकर्षात् ।
षोडशश्राद्धप्रकारान्तरं । ब्रह्मपुराणे ॥ नृणां तु त्यक्तदेहानां
श्राद्धषोडशसङ्ख्या । चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
तेन द्वादशभिर्मसैः श्राद्धद्वादशसङ्ख्येति । अन्येः षोडश-
श्राद्धप्रकारयोर्विकल्पः । प्रेतत्वविमुक्तिरूपफलमास्यात् । यत्र
सपिण्डीकरणनिषेधस्तत्र ब्रह्मपुराणीयकल्पः । यत्सेतु प्रेत-
क्तियां सपिण्डीकरणान्ता सर्वेषु निषिद्धा । एकादशाष्टश्राद्धे
षोडशपुराणमतेन प्रयोगः श्राद्धकल्प एव दर्शितः । कात्या-
यनमतेनात्र वक्ष्यते । सपिण्डीकरणे ये समाना इत्यादि म-
न्त्रहृद्येनार्घ्यपिण्डयोर्मेजकः कात्यायनाद्युक्तोऽनेन विष्णुादि-
युक्तं मन्त्रान्तरं न श्राद्धमाकाङ्क्षाविरहान् । तदुक्तम् । स्मृ-
तिशास्त्रविकल्पस्तु आकाङ्क्षापूर्णे सति । अतो ब्रह्मपुराणी-
श्राद्धप्रकारेषु कात्यायनाद्यविरुद्धमेष श्राद्धम् । एवमन्यत्रापि
अप्यन्तरेणानिहृदकाङ्क्षायां श्राद्धमाचरादिति । अत्र सः स-
पिण्डितेनाविपिण्डितदिना नित्यं सपिण्डीकरणं कर्तव्यम्

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पीनप्रपौत्रकैः ॥ पितरं तत्र
 स्फुर्पादिति कात्यायनोऽब्रवीत् । इतिपरिशिष्टवचनात् ।
 चासपिण्डितेनापि पित्रा मातुः सपिण्डीकरणं बोद्धव्यं
 असपिण्डितेनापि सपिण्डनमिति सामान्यविवचनादिति
 शाब्दा । मेनुकस्तु दानानन्तरं कर्त्तव्यो न प्रथमं दानवा
 पत्तेः । उक्तं च शातातपेन । निरूप्य चतुरः पिण्डान्त्राह
 प्रतिनामतः । ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यं तु विभजेत्त्रिषु
 एष एव विधिः पूर्वमर्घपात्रचतुष्टये इति । निरूप्य द्वा
 आद्यं प्रथमदत्तं प्रेतपिण्डं, तेन प्रेतपूर्वमनुष्ठानमिति रि
 ध्यति । एष एवविधिरित्यतिदेशादर्घेऽपि दानानन्तरमवधि
 एजलस्य मेलकः । शूद्रस्य द्विजैः पित्रादिभिः सह सपिण्ड
 न कार्यम् । नीयते तु सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः । स
 शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितस्तानि । इति शङ्खेन निन्दि
 तत्वात् । पतिपुत्ररहितायाः स्त्रियाः सपिण्डनं निपिण्डम्
 अत्र पिण्डमेलकप्रेतत्वविमुक्तिर्यातेत्यल्लयोदकादौ प्रेतशब्द
 निवृत्तयेन्ति भ्रमस्त सः । साङ्गात्प्रधानात्सपिण्डनात्प्रेतत्ववि
 मुक्तिरूपफलसिद्धेः । अत एव पिण्डमेतृकानन्तराभिमतं
 “एष बोऽनुगतः प्रेत” इत्यादिप्रेतशब्दयान्त्रो वै उपोक्तः ।
 विभक्तानामथैकैर्नैवैतानि पादंश्यादानि कर्त्तव्यानि ।

॥ कपार्यक्ये सति पितापितामहादिश्राद्धशेषो भक्षणीयः ॥
 उंवत्सरं यावत्प्रत्यक्षं प्रेताय सान्नेादकुम्भो देयः । तत्र च द-
 क्षेणामुखत्वादयः प्रेतधर्माः । ब्राह्मणाय च तत्प्रतिपादनीयम्
 न तु ब्राह्मणाय दानमेतदिति दानधर्मः इति भ्रमः कार्यः - ।
 "अहरहरन्नमसौ ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यादिति" पारस्क-
 रवचनात् । प्रेतोद्देशेन त्यक्तस्य ब्राह्मणे प्रतिपादनमात्रावगते-
 ऽस्मै प्रेताय सपिण्डीकरणापकर्षे तदनन्तरकुम्भदाने प्रेत-
 शब्दो न कार्यइति विशेषः । अतएवोदकुम्भदानं न प्रेतत्ववि-
 मुक्तिहेतुः सपिण्डनेत्तरमपि विधानात् एवं द्वादशाहश्रा-
 द्धमपि न प्रेतत्वविमुक्तिहेतुः षोडशश्राद्धवद्भिर्भावात् । तथा ।
 अशौचान्तद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणां । काञ्चनं पु-
 रूपं तद्वत्फलवस्तुसमन्वितम् । सम्पूज्य द्विजदास्यत्वं नाना-
 ऽऽभरणभूषणैः । वृषोत्सर्गं च कुर्वीत देया च कपिला शुभा ।
 इत्येतदपि मत्स्यपुराणीयशय्यादिदानं प्रेतहिताय न तु
 प्रेतत्वविमुक्तये प्रमाणाभावात् । अशौचान्तादशौचान्तिम-
 दिवसाद्वितीयेऽङ्गि । अशौचान्तिमदिवसापेक्षयैव द्वितीयत्वं
 तेन प्रथमशुद्धदिनइत्यर्थः । विलक्षणां उत्कृष्टां ताम्बूलाद्यपक-
 रणयोगात् । नानाऽऽभरणभूषणैरिति भूषणपदं क्रियापरमतो
 न पुनरुक्तिः । अत्र केचित्सम्पूज्येति त्वादर्शनादम्पतीपूजा
 वृषोत्सर्गाङ्गमित्याहुः । तन्मन्दम् । विनिगमनाविरहात् ।

तस्माद्दुभयत्राऽप्यधिकारे कल्प्येऽधिनैक्यात्समानकर्तृतात्
 योऽङ्गश्राद्धान्येव प्रेतत्वविमुक्तये ॥ अथ प्रेतत्वं नाम किम्
 नारकिशरीरग्रहः । तथैव लोकप्रसिद्धेः । “यस्मैतानि न दी-
 यन्ते प्रेतश्राद्धानि योऽङ्ग । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्रा-
 द्धैरपि । इति यमस्मरणादिति केचित् । तत्र नारकिशरी-
 रग्रहणस्य तत्तत्कालावच्छिन्नभोगार्थं तत्तद्दरितारब्धस्य प्रे-
 तश्राद्धैर्नाशयोगात् । प्रेतशब्देऽत्रोद्देश्यत्वमित्यपरे । तदपि
 मनोरमं तन्निरासार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । किञ्च “सपिण्डीक-
 णान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रियाद्युधै” इति विधेरथादेवोत्तरमि-
 यायां निवृत्तिः । उच्यते पार्वणश्राद्धानर्हत्वं प्रेतत्वं तत्तु योऽ-
 ङ्गश्राद्धैरपनीयते । पितृत्वप्राप्तिरपि पार्वणश्राद्धानर्हत्वेनान-
 काचित् । तथा च मत्स्यपुराणे । सपिण्डीकरणानन्तरं मु-
 क्तम् । “ततः पितृत्वमापन्नः सर्वत्र श्राद्धभागभवेत्” इति
 तेषां सपिण्डीकरणानन्तरमाह । “ततः प्रभृति वै प्रेतः पि-
 तृसामान्यमाप्नुयात् ॥ विदिते पितृलोके च ततः श्राद्धं प्र-
 वर्त्तत” इति । श्राद्धं प्रेतश्राद्धानिरिक्तं पार्वणाभ्युदयिकतीर्थ-
 श्राद्धादिव्ययम् । देवीपुराणे । “तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षित-
 कदाचन । अज्ञार्थिनमनुग्रहं भोज्यं तं मनुरभवीत् । स-
 क्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा । कर्त्तव्यमपिभि-
 र्दृष्टं पिण्याकेन गुडेन वा । देयं तु निष्पिण्याकं भक्तिमहि-

नरैः सदा । आहं तु तत्र कर्त्तव्यमर्घावाहनवर्जितम् । श्रद्धा-
 ज्जगृध्रकाकानां नैव दृष्टिदत्तं च तत् । आहं तत् तैर्यिकं प्रोक्तं
 पितृणां तुष्टिकारकम् । अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं आहं तथा
 नरैः । प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् । पिण्डदानं
 नतः शस्तं पितृणां चानिवक्तव्यम् । विलंबो नैव कर्त्तव्यो न
 च विघ्नं समाचरेत् । संयावो घृतघोरगोधूमचूर्णमाधितो
 भक्ष्यविशेषः । पिण्याकं तिलसुन्निरिति प्रसिद्धः । आहशेषेण
 पिण्डविधानान् । पिण्डसम्बन्धमुखेन आहोऽप्येतान्येव द्र-
 व्याणि फलचमन्यायान् । तिलपिण्याकमिति तिलमाच-
 विधिः । अकाले विहितोऽप्यावास्यादिकालव्यतिरिक्ते न तु
 निषिद्धेऽपि निषेधविरोधात् । प्राप्तैरेवेति प्राप्तिनिमित्तकं
 आहमित्युक्तम् । तेनैकस्यां यात्रायामेकस्मिन्कीर्त्तये सकृदेव
 आहम् । यात्राभेदे त्वायर्त्तते । प्राप्तिभेदान् । पिण्डदानं तथा
 शस्तमिति गृहमेधीयनयादुपकारकावच्छेदेन पिण्डदाना-
 तिरिक्ताङ्गनिवृत्तिर्नाशङ्कनीया अर्घावाहननिषेधवैयर्थ्यापत्तेः

प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च विश्वेदेवास्तथैव चेति मत्स्यपुराणोक्तत्वात् । उक्तवानन्दहेतौ सन्ताने सत्पुत्रोत्पत्ताविति यावत् । श्राद्धपदेन ऋष्यग्नरोक्त-
 मङ्गलपरिग्रहः । मातामहानां पूज्येत्यन्यथः । विश्वेदेवास्तथैव
 चेति पाठक्रमो नादेयः । श्राद्धत्रयेऽपि विश्वेदेवमन्वन्धेः विश्वे-
 पोपादानात् । विश्वेदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
 इतिमार्कण्डेयपुराणीयो मातृश्राद्धे देवश्राद्धनिषेधः । शाखा-
 विश्वेपो यद्वापुराणि । कर्गण्यप्याभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ।
 जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितृनान्दीमुखानाम
 तर्पणैर्हिधिपूर्वकम् । आभ्युदयिके दृष्टार्थाभ्युदयसाधने ग्रह-
 यागादौ । माङ्गल्यवति कन्याविवाहादौ मङ्गलकर्मवङ्गल-
 त्वात् । शोभने स्वकृतपारलौकिके देवप्रतिष्ठातुलापुरुषादौ
 मत्स्यपुराणसंवादात् । विष्णुपुराणे । कन्यापुत्रविवाहेषु प्र-
 वेशे नववेशनः । नामकर्मणि धानानां चूडाकर्मादिकेतथा ।
 सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं
 पूजयेत्ययतो गृही । चूडाकर्मादिनेत्यादिपदेनोपनयनपरि-
 ग्रहः । एवं चूडाकरणात्पूर्वं नामकरणएव परं श्राद्धं न नि-
 ष्क्रमणान्नप्राशनयोः । श्राद्धिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तत्रापिति
 चेत् । नामकर्मोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः “स्वपितृभ्यः
 पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मणि । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्या-

हीति । आपदिः आत्मनेदेशकालाभ्यां विषवे समुपलि
 आमथाहं द्विजैः कार्यं षट्द्रेण तु संद्वैव हीति, उशन
 व्याकृता ॥ अग्नौ पाकयोग्याग्निविरहे । एवं च "आम
 हप्रदोऽग्निः सर्वत्रैव मनीषिणः । येनाग्नीकरणं कुर्यात्
 षडांस्तेनैव निर्वपेत्" इत्यचाप्यग्निः पाकयोग्याग्निविरहि
 नायमत्रात्तात्पर्यायः । पाकेन आह्रासम्भवे आमथाहं वा
 व्यम् । युक्तं चैतत्सर्वशक्तिन्यायेनोपपत्तौ मूलान्तरकल्पना
 अयोगात् । एवं च काम्यथाहमामाग्नेन नैव कर्तव्यम् । तदा
 लघुदारोतः । आहविष्णे द्विजातीनामामथाहं प्रकीर्तितम्
 अमायास्यादिनियतं माससंवत्सरादते । नियतमवगमं कर्त
 तेन काम्यव्यावृत्तिः । तीर्थथाहं ग्रहणथाहं च काम्यमव
 मानेनैव कर्तव्यं पूर्ववाक्ये पृथगुपादानात् । ये तु व्याचरन्ति
 अग्निः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः । सदैवामथाहं कुर्यात् । पा
 कथाहं तु सामिमात्रम्येति तन्मतेनानपेक्षितविधिः । मूल
 न्तरकल्पनं पाकवाधो मध्यदेशाचारवाधश्च स्यात् । आम
 थाहे तु प्राधान्यस्तपाम्नीकरणम् । पुत्रादिजन्मथाहे वा
 माशमेव देयम् । जागथाहे न दद्यात्तु पशुशं प्राणेष्विति
 पशुशनिषेधान् । लघुदारोतः । षकेदिष्टं तु कर्तव्यं पाके
 नैव सदा स्यात् । अभावे पाकपात्राणां तद्वैव समुपोपपन्नं
 पाकेनैवैति सर्वशक्तिविषयम् ।

आदाख्यमित्यभिधानादपाटवाद्दौ पुत्रद्वाराऽपि न कारयि-
 त्व्यं, तदहः समुपोपणमिति आहकार्ये विधिः प्रायश्चित्तवि-
 धेर्वा । उभयथाऽपि तदहः समुपोपणे कृष्यैकादश्यां न क-
 र्तव्यं तेनैव कृतार्थत्वात् । 'अमावास्यादिनियतं प्रोपिते स-
 हचोरिणी । पत्यौ तत्कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिना ।'
 आदिपदेन विण्वाद्युक्ताष्टकाद्यावश्यकतात्परिग्रहः । का-
 रयेत्पत्नी एतच्च साग्निविषयम् । "निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु प-
 रिकल्प्यत्विजं तथा । प्रवसेत्कार्यवान्निप्रो वृथैव न चिरं क-
 चित् ।" इतिपरिशिष्टवचनात् । "एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्या-
 त्सर्वेषु पर्वेषु । आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ।
 भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्योऽपि भक्तिमान् । शूद्रेऽप्यम-
 न्तवत्कुशादेनेन विधिना नृपः" इतिपार्वणानन्तरमस्यपुरा-
 णवाक्ये प्रवासपदं निरग्निपरमिति न विरोधः । नित्यं ।
 "अहरहः कियते यत्तु तन्नित्यमिति कीर्तितमिति भविष्यपु-
 राणे लिखितम् । अत्र चार्घावाहनपिण्डविश्वेदेवशाहानि
 निषिद्धानि । पूर्वदिननियमं आहदिननियममग्नौकरणं आ-
 हान्तरकर्मज्ञानिभोज्यादि साधाराणिवर्त्तयन्ति । प्राह्मणा-
 भायेऽल्पमप्यन्नमासनपूर्वकमुत्सृज्य ब्राह्मणायाग्रीं जले वा
 प्रतिपादयेत् । मनुः । दद्यादपरपःशाहमन्नाद्येनादकेन वा ।
 पयोमूलफक्षैर्वापि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् । अद्यान्नाद्यभाये प-

प्रथमं पूज्याः पितरस्तादन्तरम् । ततो मातामहानां च वि-
 श्वेदेवास्तथैव चेति मत्स्यपुराणोक्तत्वात् । उत्सवानन्दहेतौ
 मन्तानि सत्पुत्रोत्पत्ताविति यावत् । आदिपदेन चव्यन्तरोक्त-
 मङ्गलपरिग्रहः । मातामहानां पूज्येत्यन्ययः । विश्वेदेवास्तथैव
 चेति पाठक्रमो नादेयः । आहत्रयेऽपि विश्वेदेवसम्बन्धे विशे-
 पोपादानात् । विश्वेदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
 इतिमार्कण्डेयपुराणीयो मातृश्राद्धे देवश्राद्धनिषेधः । शाखा-
 विशेपे ब्रह्मपुराणे । कर्गण्यप्याभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ।
 जन्मन्ययोपनयने विवाहे पुत्रकक्षे च । पितृन्नान्दीमुखानाम
 तर्पणेद्विधिपूर्वकम् । आभ्युदयिके दृष्टार्थाभ्युदयसाधने ग्रह-
 यागादौ । माङ्गल्यवति कन्याविवाहादौ मङ्गलकर्मवज्जन्-
 त्वात् । शोभने स्वकर्मपारलौकिके देवप्रतिष्ठातुनापुरुषादौ
 मत्स्यपुराणसंवादान् । विष्णुपुराणे । कन्यापुत्रविवाहेषु प्र-
 वेशे नववेशेनः । नामकर्माणं वाञ्छानां चूडाकर्मादिके तथा ।
 शोभनेऽपनयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं
 पूजयेत्प्रयतो गृही । चूडाकर्मादिनेत्यादिपदेनोपनयनपरि-
 ग्रहः । एवं चूडाकरणात्पूर्वं नामकरणएव परं
 क्रमणान्नप्राश्नयोः । आदिशब्दस्य प्रकारा
 चेत् । नामकर्मापादानवैयर्थ्यं
 पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मणि । पि

योगूनफलाणि तदप्रावपकर्षान् । उदकं च सर्वाभावे उक्तं च
 भविष्यपुराणे "अगक्तावुदकेन तु" यद्यपि पितृभ्य इति पि-
 चादित्रिकपरमेव । "मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्यादिति
 पार्वणप्रकरणोक्तमन्त्रताऽतिदिश्यते । प्रधानत्वात् । पितरो
 यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुव"मिति स्मृतिमञ्जरीलिखि-
 तावाक्यात् । "अप्येकं भोजयेद्विप्रं पणामप्यन्वष्टं गृही" ति
 शोभाकरलिखितपुराणवाक्यात् । कर्पूसमन्वितं चैव तथाऽ-
 न्यच्छ्राद्धपोडशम् । प्रत्याब्दिकं तु शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति-
 स्मृतिः । इतिपरिशिष्टपद्यमानवचनाच्च । मातामहादिश्राद्धं
 वदन्ति । पिण्डाः स्युः पडिति- पदपुरुषश्राद्धोपलक्षणमिति
 व्याचक्षते । अन्ये तु एतानि वाक्यानि राजाद्युपेक्षितत्वेनाना-
 दृत्याचारमेव प्रमाणयन्ति । एवमष्टकादिश्राद्धेऽपि माताम-
 हादिश्राद्धं बोद्धव्यम् । आश्राद्धायण्युद्ध्वमष्टकात्रये क्रमेणा-
 पूषमांसशाकैः श्राद्धं प्रेतपचाष्टकायाः शाकनेति विशेषः । एव-
 मेवान्वष्टकास्वपि तत्र मातृश्राद्धं पूर्वमिति भेदः । पित्रादि-
 मातामहादिश्राद्धमध्ये मात्रादिश्राद्धमित्येके । सपिण्डीकरणे
 तु मातामहादिश्राद्धं नास्ति पात्रचतुष्टयविधानात् । पिण्ड-
 त्रयेण सद्यः मित्तके इतरानुपयोगात् । पितृनुवाशयेत्तत्रेत्येव-
 कारेण व्यावृत्तेः । आभ्युदयिके च व्यक्तमेव मातामहादि-
 श्राद्धम् । "उत्सवानन्दसन्ताने यशोदाहादिमङ्गले । मातरः

प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वि-
 श्वेदेवास्तथैव चेति मत्स्यपुराणोक्तत्वात् । उम्सवानन्दहेतौ
 सन्ताने सत्पुत्रोत्पत्ताविति यावत् । आदिपदेन कथ्यन्तरोक्त-
 मङ्गलपरिग्रहः । मातामहानां पूज्येत्यन्यथा । विश्वेदेवास्तथैव
 चेति पाठक्रमो नादेयः । आहत्रयेऽपि विश्वेदेवमन्वन्धे विश्वे-
 पोपादानात् । विश्वेदेवविहीनं तु केचिद्विष्कन्ति मानवाः ।
 इतिमार्कण्डेयपुराणीयो मातृश्राद्धे देवश्राहनिषेधः । शाखा-
 विशेषे ब्रह्मपुराणे । कर्माण्यप्याभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ।
 जनान्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितृश्राद्धे मृगशाम-
 न्तपंचेद्विधिपूर्वकम् । आभ्युदयिके दृष्टार्थाभ्युदयसाधने श्रद्ध-
 यागादौ । माङ्गल्यवति कन्याविवाहादौ मङ्गलकर्मवडुम-
 त्वात् । शोभने सकृत्पारलौकिके देवप्रतिष्ठातुम्नापुरुषादौ
 मत्स्यपुराणसंवादान् । विष्णुपुराणे । कन्यापुत्रविवाहेषु प्र-
 येष्टे मयवेशनः । नामकर्माण्येषामानां सृष्टामर्मादिकेतथा ।
 शीगन्तीश्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । मान्दीमुखं पितृगणं
 पूजयेत्प्रथमो श्रेष्ठो । सृष्टामर्मादिनेत्यादिपदेनोपनयनपरि-
 ग्रहः । एवं सृष्टामरणात्पूर्वं नामकरणपर्यन्तं आहं म नि-
 ष्कमणात्प्राप्तयोः । आदिशब्दस्य प्रवारायन्वात्तद्विनि-
 चेत् । नामकर्मापादानैर्दर्थप्रसङ्गात् । अथः 'रुद्रिभ्य-
 पिता दद्यात्पुत्रस्यारवर्गेति । विष्णुसिद्धादिनां कस्या-

यो मूलफलानि तृप्तावपकर्षान् । उदकं च; सर्वाभावे उक्तं च
 भविष्यपुराणे “अशक्तावुदकेन तु” यद्यपि पितृभ्य इति पि-
 चादित्रिकपरमेव । “मातामहानामप्येवं आहं कुर्यादिति
 पार्वणप्रकरणोक्तमन्त्रताऽतिदिश्यते । प्रधानत्वात् । पितरो
 यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुव” मिति स्मृतिमञ्जरीलिखि-
 तवाक्यात् । “अप्येकं भोजयेद्विप्रं पणामप्यन्वहं गृही” इ-
 शोभाकरलिखितपुराणवाक्यात् । कर्पूसमन्वितं चैव तथाऽ-
 न्यच्छ्राद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकं तु शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति
 स्मृतिः । इतिपरिशिष्टपद्यमानवचनाच्च । मातामहादिश्राद्ध-
 वदन्ति । पिण्डाः स्युः षडितिः षट्पुरुषश्राद्धोपलक्षणमिति
 व्याचक्षते । अन्ये तु एतानि वाक्यानि राजाद्युपेक्षितत्वेनाना-
 दृत्याचारमेव प्रमाणयन्ति । एवमष्टकादिश्राद्धेऽपि माताम-
 हादिश्राद्धं बोद्धव्यम् । आग्रहायण्युद्ध्वमष्टकात्रये क्रमेण
 पूषमांसशाकैः श्राद्धं प्रेतपक्षाष्टकायाः शाकैनेति विशेषः । एव-
 मेवान्ष्टकास्त्रिपिः तत्र मातृश्राद्धं पूर्वामिति भेदः । पित्रादि-
 मातामहादिश्राद्धमध्ये मात्रादिश्राद्धमित्येके । सपिण्डीकरणं
 तु मातामहादिश्राद्धं नास्ति पात्रचतुष्टयविधानात् । पिण्ड-
 त्रयेण सद्यः मृतके इतरानुपयोगात् । पितृनुवाशयेत्तत्रेत्येव
 कारणेण व्यावृत्तेः । आभ्युदयिके च व्यक्तमेव मातामहादि-
 श्राद्धम् । “उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोदादादिमङ्गले । मध्यः

त्राश्राद्धे नवानश्राद्धे च नाभ्युदयिकश्राद्धविधिः प्रमाणा-
 वात् । द्वादशश्राद्धे यात्राश्राद्धस्य भेदेनाभिधानात् । वि-
 स्मृतौ च “श्रीहृदयवपाकौ चेति” नित्यश्राद्धकालेषु पठित-
 वात् । आभ्युदयिकश्चेति काश्यश्राद्धकाले पाठात् । अतए-
 भयत्र पार्वणविधिः । तत्र यात्राश्राद्धं देशान्तरतीर्थया-
 पक्रमे घृष्टमागत्य च घृतद्रव्यकम् । नवानश्राद्धं नवान-
 च्छणात्प्राक् नवान्नेनेतिविशेषः । केचिदाहुः । “इष्टश्राद्धे क-
 र्त्तव्यं सत्या नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कामकान्छौ काम्ये
 धुरिन्नेषनौ । पुरुषवामाद्रवश्च पार्वणे समुदाहृतौ ।”
 तित् । बृहस्पतिवाक्ये इष्टश्राद्धपदेन कर्माङ्गं श्राद्धमेवोच्यते ।
 ततः कर्माङ्गश्राद्धे कृतुदत्तौ मुख्यौ । कल्पतरुकारस्तु । इष्ट-
 श्राद्धमिच्छाश्राद्धं “श्राद्धं प्रतिरुचिश्चे” त्यनेन विहितमित्याह
 ज्ञान्ते कर्माङ्गश्राद्धस्य नान्दीमुखेऽन्तर्भावात् । त-
 व बोद्धव्यौ । नैमित्तिके कामकान्छाविति ।
 पिण्डीकरणपरम् । “एकेऽद्विष्टं तु यश्चाङ्गं
 धने” इति चक्षणादेकोऽपि नरे च देवनिषेध

भावे तु तत्क्रमादि” इति परिशिष्टेऽपि सुतसंस्कारपदं सद्भा-
 चनीयम् । आ-उद्वाहनादिव्राह्मण्यन्तमित्यर्थः । तस्याभा-
 तु तत्क्रमादिति पितृहीनस्य यो नामादिकर्त्ता स तदीया-
 तरमारभ्याभ्युदयिकं कुर्यात् । विवाहे च स्वयमेव पित्राद्य-
 भ्युदयिकं कुर्यात् । अनुपनीतस्यापि आद्याधिकारादुपनय-
 ऽपि स्वयमेवाभ्युदयिकं कुर्यात् । तन्न । अधिकृतकर्तृ समा-
 कर्तृकत्वबाधापत्तेः । एवं चात्र स्वपितृभ्य इत्यादिना जनक-
 दीनामेव देवतात्वस्य व्यक्तमभिधानात् । नान्दीमुखा अ-
 ते एव ब्रह्मपुराणीयपित्रादित्रयपरभूतपुरुषत्रयनान्दीमु-
 त्वाभिधानं पित्रादित्रिके जीवति शाखान्तरविषयं वेति
 कल्पतरुश्रुता “सूर्येन्दोः कर्मणी ये तु तयोः आहं न
 द्यते” इति परिशिष्टवचनात्सूर्यदर्शनचन्द्रदर्शनयोः आहं
 पित्रमित्युक्तम् । तदपरे दूषयन्ति—“यद्यत्पित्रक्षुद्रपशुसख्य-
 नपरिविष्यते” इति पदसामानाधिकरण्यात्परिवेषणनि-
 त्तयोः कर्मणोः आहनिपेधो न तु सूर्यदर्शनचन्द्रदर्शनयोः रि-
 अस्माभिस्तु विष्णुपुराणीयवचनान्निपेधो दर्शित एवेति ।
 विष्यपुराणे । निपेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । य-
 पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेव च । शातानपः । नानिद्वा तु
 तृष्णाहे कर्म वैदिकमाचरेदिति, पर्यन्तरे। क्तविशेषविषय-
 योपसृत्तव्यः । अन्यथा तत्तद्विशेषविध्यनुपपत्तिरिति प्रसङ्गाच्च

कोद्दिष्टानि षोडशेति । “एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया
अपि” इति च घटते । इदं चाभ्युदयिकं यस्य सपिण्डीकरणं
कर्तुमस्ति तत्तेन सह न कर्त्तव्यं किन्तु सपिण्डीकरणे कृत
एव । सपिण्डीकरणे कृतेऽप्याभ्युदयिकाङ्गकं काम्यं कर्ममहा-
दानादिरूपं न कर्त्तव्यं प्रथमवर्षे । यदाह लघुचारीतः ।
“भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सह पि-
ण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः । तथैव काम्यं यत्कर्म व-
त्सरात्प्रथमादृते” इति । केचिद्वाचते । यस्य सपिण्डीकर-
णं कृतं वर्त्तते तस्यैव आभ्युदयिकं न कर्त्तव्यम् । आभ्युदयि-
कान्तरं च सपिण्डीकरणेऽकृतेऽपि कर्त्तव्यमेवेति । अस्मिन्
पक्षे सपिण्डीकरणानधिकारिणाऽप्याभ्युदयिकान्तर्भूतस्य स-
पिण्डीकरणे अकृते आभ्युदयिकं न कर्त्तव्यम् । एषा च व्य-
वस्था सङ्केचात्समानकर्तृकत्वावगतेश्च दुष्टा । अतो यः क-
श्चित्सपिण्डीकरणाधिकारी यस्य कस्याभ्युदयिकं सपिण्डी-
करणं कृत्वैव कुर्यादिति वाक्यार्थः । एवं च सपिण्डीकरणा-
नधिकारिणाः कनिष्ठेनासपिण्डतपितृपरभूतपुरुषत्रयश्चाह-
पुत्रजन्मादौ कर्त्तव्यमेव । न च “स्वपितृभ्यो दद्यादिति वि-
रोधः” पितरि आहायोग्ये पितामहादीनामेव स्वपितृत्वात् ।
तदुक्तम् । “ब्राह्मणादिहते ताने पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्र-
माच्च मृते देयं येभ्यएव दंदात्यसौ ।” सङ्गवर्जिते, शातिव-

मध्याह्ने आनान्द्राघ्नाणानाशय स्वागतं पृष्ट्वा उपविश्यामन्त्य
नियमाङ्ग्रावयित्वा द्राघ्नाणपादौ प्रक्षान्त्य पादार्धं दद्यात् ।
केचिन्प्रेतपादार्धं गोपजनं पितामहादिपादार्धपात्रेषु “ये स-
माना” इति मन्त्रद्वयेन प्रयोजयन्ति विष्णुदर्शनात् । आचम-
नीयं दत्त्वा स्वयमेवाचम्यावृत आहस्यानं गत्वाऽनाभिप्रायेण
सिद्धमिति पाचिकां पृष्ट्वा । द्राघ्नाणानुपवेश्य तेषां पादयोर्ह-
स्त्रिणाग्रं कुशपत्रत्रयं दत्त्वा प्रत्यासनसमीपं तिलतैलेन दी-
पान्दत्त्वा रक्षोघ्नान्धनिधाप्य आहवन्तूनपसार्य आहवेय-
द्रव्याणि सिञ्चेत् । अथ प्राङ्मुख उपविष्टः कुशजलतिला-
न्दक्षिणं हस्तेनादाय । अथ पितुः सपिण्डीकरण आहमघ्नं
करिष्ये । इति वाक्यं कृत्वा कुरुष्व इत्यभ्यनुज्ञातो गायत्रीं दे-
वताभ्यः इति च जप्त्वा । आसनाद्यन्नसङ्कल्पपर्यन्तं दैवक्रिया-
काण्डं निर्वर्त्य । आसनादि दत्त्वा पितृनावाह्यं तिलान्विकी-
र्यायन्तु न इति जप्त्वाऽर्घपात्रचतुष्टयं सपवित्रं जलतिलग-
न्धपुष्पैः प्रपूर्यार्धं दत्त्वा प्रेतपात्रस्थजलेन पितामहादिषु पा-
त्रेषु पितृयशिष्टजलानि सिञ्चेत् । “ओं ये समानाः समनसः
पितरो यमराज्ये ॥ तेषां क्लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु क-
ल्प्यताम् ॥ १ ॥ ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ॥
तेषां श्रीर्गायिः कल्प्यतामस्मिं क्लोकेऽगत ए समाः ॥ २ ॥
इति मन्त्रद्वयेन । ततः पात्राणि न्युञ्जीकृत्य गन्धादि दत्त्वा ।

मपीतरप्रेतश्राद्धवत्कर्त्तव्यम् । विशेषस्तु अर्घात्प्राक् क्वत्रं वा
 क्षाणाय प्रेतक्षितमुद्दिश्य दातव्यम् । सुखस्पर्शे पादुके प्रेतदु
 र्गसन्तरणकामो दद्यात् । एवं राज्ञो मातृपित्रेश्च आदि-ग
 न्धादिदानानन्तरं प्रेतमुद्दिश्य तदुपयुक्तशय्यासनालङ्कारवा
 घनायुधादिकं श्राद्धभोक्त्रे दद्यात् । श्राद्धानन्तरं गोभूहिर
 ण्यश्रेष्ठरत्नदासदास्यादिकं प्रकृष्टधनं प्रेतमुद्दिश्य त्रिाह्वयेभ्यो
 दद्यात् । श्रोत्रियान्त्रीन्यञ्च सप्त नव दर्श वा तथा ज्ञोतिव
 न्भुदरिद्रान्तसंखींश्च पणकाकिणींफलमूलात्मिकामपि तेभ्यो
 दक्षिणां दद्यात् । सपिण्डीकरणे तु प्रथमं विश्वेदेवास्ततः
 प्रेतः प्रेतपित्रादिकमिति क्रमः । प्रेतपित्रादौ जीवति प्रेतपि
 त्रादित्तिकपरभूतपुरुषान्तरेण त्रिकं पूरणीयम् । मातृसपि
 ण्डीकरणं मृते पितरि-तदादित्रयेण । जीवति पितरि पिता-
 मद्यादित्तिकेण । तत्त्रिके च जीवति-तत्परित्यज्यः परभूत-
 स्त्रिया त्रिकं पूरणीयम् । पुत्रिकांपुत्रेण मातामहादित्तिकेण
 सह मातृसपिण्डनं कर्त्तव्यमिति विशेषः । बधूसपिण्डनं पा
 त्रादित्तिकेण । पूर्वपूर्वजीवने उत्तरोत्तरान्तर्भावेष्वेव त्रिकं
 पूरणीयम् ॥

—*—

॥ अथ प्रयोग आरभ्यते ॥

पूर्वदिने नियमं कृत्वा श्राद्धदिने प्रातरादिकृतं च कृत्वा

पितृभक्तौ आहनिर्णयः

त्यादिनाऽऽग्निपः सम्प्रार्थ्यपिण्डेषु सूत्रादि दत्त्वा प्रेतपिण्डे
 गन्धादि दत्त्वा सुवर्णरघतकुशैः प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पि-
 तामहादित्रये योजयेत् । ये समाना इति पूर्वोक्तमन्त्रद्वयेन ।
 ततः पितामहादिपिण्डत्रयं प्रेतपिण्डभागेन समं वर्तुलं
 कृत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य । ब्राह्मणानाचमय्य तत्कारेषु जल-
 पुष्पाक्षतानि दत्त्वा पितृगोत्राद्युच्चार्य दत्तमनादिकमुपनि-
 ष्ठतामिति विप्रकरेऽक्षयोदकं दत्त्वा पितामहादिविप्रकरे
 तत्तन्नामगोत्राभ्यां दत्तमनादिकमक्षयोदकमस्त्विति प्रत्येकं
 दत्त्वा तत आग्निपः प्रतिगृह्य पिण्डोपरि सपवित्रकुशाना-
 स्तीर्य स्वर्धा वाचयित्वा ऊर्ध्वमित्यादिना पिण्डान्यरिपिण्या-
 प्रायेत्यापयेत् । दर्भमृन्मुकं च षड्भौ निःक्षिप्यार्घपात्राण्यु-
 त्तानीकृत्य दक्षिणां दद्यात् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम् ।
 इति दवे वाचयित्वा ब्राह्मणान्विदुष्य । आमावाजस्येत्या-
 दिनाऽनुमृज्योदकधारया प्रदक्षिणीकृत्य गृहं प्रविश्य आहो-
 त्तरकर्म समापयेत् । इति सपिण्डीकरणग्राहप्रयोगः सङ्क्षिप्तः
 समाप्तः ॥

—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—

॥ अथ नित्यग्राहप्रयोगः ॥

भविष्यपुराणे । अहन्यदनि यश्चाहं तन्नित्यमिति की-
 त्तितम् ॥ वैश्वदेवविहीनं तदग्रज्ञातपुद्गेन तु । वैश्वदेववि-

नीवारचूर्णादिना गण्डलानि कृत्वा । आहुतिद्वयं कृत्वा
 ऊतशेषं पितामहादिपात्रत्रये दत्त्वा । अन्नव्यञ्जनानि परि-
 विष्य गधुनाऽभिघार्य "मधु व्याता" इति च्युतेनाभिमन्त्र्य
 पात्रमालभ्य पात्रस्थेऽपि द्विजाङ्गुष्ठं संयोज्य तिलान्विकीर्य पू-
 र्वमन्नं सहस्रव्यान्नहीनमित्यादि पठित्वाऽऽपोशानं दत्त्वा गा-
 यत्र्यादि जप्त्वाऽनुजातोऽन्नं विकीर्याचस्य हरिं स्मृत्वा ब्रा-
 ह्मणेभ्यः प्रत्येकं षष्ठगण्डूपं दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं मधुव्याता
 इति च्युत्तं मधु मधु मध्विति जप्त्वा प्रेतविप्रं स्वदितं इति
 पृष्ट्वा इतरान्तृप्तास्य इति, यथाऽहं तैरुक्तैः शेषमन्त्रेणुज्ञाष्य
 पिण्डानहं करिष्ये, इति पृष्ट्वा कुरुष्व, इत्युक्तः । एकं प्रेतपि-
 ण्डार्थमपरं पितामहादिपिण्डार्थं स्थानं निर्माय उभयत्र
 रेखाकरणं कृत्वा तदुपर्युक्तमुक्तं धामयित्वा तद्विचिण्णतोऽङ्गारं
 निधाय रेखापरि क्लिन्नमूलकुशानास्तीर्य तदुपरि प्रेताय पि-
 तामहादिभ्यश्चावनेजनं दत्त्वाऽन्नविशेषेण चतुरः पिण्डान्नि-
 र्माय प्रेताय सुवर्तुलं पिण्डं कृत्वा पितामहादिभ्योऽपि पि-
 ण्डान्दत्त्वा दर्भमूले करं प्रोच्छ्याचस्य हरिं स्मृत्वा । अन्नं पि-
 तर इत्यादि पठित्वा दद्भु खीभूयः श्रांसं मनाक् नियम्य पुनः
 पराऽऽवृत्त्यामीमदन्तेति जप्त्वा पिण्डान्प्रत्यवनेज्य नीवीं वि-
 संस्र नमो व इत्यादिना चतुष्टकं रूपतया पितामहादीन्-
 मसृत्वा नमो व इत्यादिना केष्वान्नमसृत्वा वा शृष्ट्वा अ-

गोत्रेत्यादि इदमग्रं मज्जनं तुभ्यं स्वधा । इतिपद्भ्यः प्रत्ये-
 कमुत्तरेत् । यथागतिः पवित्राणि कृपेत् । ततो यथागति-
 दक्षिणा दद्यात् । तदन्नं ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणो-
 पवेशनपक्षे स्वागतप्रश्राद्यधिकमिति नित्यश्राद्धप्रयोगःस-
 माप्तः ॥ आमश्राद्धे सुवर्णे च नाम्यपोशानभोजनम् ॥ तद-
 ज्ञानि निवर्तन्ते श्राद्धसिद्धिश्च जायते ॥ १ ॥ इत्यागसुवर्णश्रा-
 द्दविषयकं पद्यम् ॥ आमनं पिण्डदानं च पुनः प्रत्ययनेजनम् ।
 अर्चनं दक्षिणा चान्नं दद्यात्तोर्येष्वयं विधिः ॥ इति सङ्घि-
 प्रतीर्थश्राद्धम् । अधिककामेऽधिकश्रद्धायामुत्पत्तौ पूर्वोक्तपा-
 र्शणधिना कर्त्तव्यं परन्तु एतद्वर्ज्यम् । अर्घमावाहनं चैव द्वि-
 जाङ्गुष्ठनियेजनम् ॥ तृप्तिप्रश्नं च विकरं तीर्थश्राद्धे विषर्ज-
 येत् ॥ के के पितरस्तीर्थे पिण्डोदकार्चाः । पितृमातृचयं
 चादौ सपत्न्यजननी ततः । मातामहाः सपत्नीका आत्मप-
 त्न्यस्ततः परम् ॥ १ ॥ सुतभ्रातृपितृव्याद्य मातुन्नाद्य सप-
 त्नीकाः । मातृष्वसा पितृष्वसा श्वशुरो गुरुस्त्रिष्वदौ ॥ २ ॥
 एते स्युः पितरस्तीर्थे तर्पणे च महाभये ॥ एतेभ्यः पितृभ्यः पि-
 ण्डान्दत्त्वा तद्दक्षिणतः कुशानास्तीर्थं तिष्ठोदकेन पितृनावा-
 हयेत् । ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानेऽवनेज्य गयाश्राद्धे
 लिखितपितृपोऽङ्गीरीत्या पिण्डान्दत्त्वा सम्पूज्य के च न मा-
 तृपोऽङ्गीमपि कुर्वन्ति तन्मूलं भृग्यम् । तद्यथा ॥ पितुर्मातुश्च

हीनं विश्वेदेवश्राद्धविहीनम् । मनुशङ्खशातातपाः । दद्याद्
 हरहः श्राद्धमन्नाद्येनादकेन वा । प्रयोमूत्रफलेर्वाऽपि पितृभ्यः
 प्रीतिमावहन् । कन्दोऽगपरिशिष्टे । अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृय-
 ज्ञस्यसिद्धये । अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिद्दन्नं यथाविधिः ।
 पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्याद्हरहर्दिशः । मत्स्यपुराणे ।
 नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि ह्यर्घावाहनवर्जितम् । धारीतः । नित्य-
 श्राद्धमदैवं स्यादर्घपिण्डविवर्जितम् । ब्रह्मचर्यादिनिवृत्ति-
 राचारतः । उमद्यामुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहा-
 नाममुकामुकशर्मणां तथाऽमुकगोत्राणां मातामहप्रमाता-
 महवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणां सपत्नीकानां पितृ-
 यज्ञसिद्धये नित्यश्राद्धमर्घं करिष्ये । इति वाक्यं कृत्वा । गायत्रीं
 देवताभ्य इति च जप्त्वा । अपवित्र इति मन्त्रेण पुण्डरीका-
 क्षमरणेन च श्राद्धद्रव्याणि सिक्त्वा । उमद्यामुकगोत्रं पितर-
 मुकशर्मन्निदमासनं तुभ्यं स्वधा । इति प्राचीनावीती पति-
 तवामजानुः पितृतीर्थेन जन्तिसप्तमेतद्विगुणभुक्तुं कुशलेण
 पित्रे आसनं दद्यात् । एवमेव पितामहादिपञ्चम्यः । ततो
 “अपघता” इत्यादिना तिस्रान्विकीर्य । उमद्येत्यादिपूर्ववद्ग-
 न्धपुष्पधूपदीपतान्त्रयस्ताण त्वभ्यं स्वधेति यथाशक्यं ग-
 न्धादि दद्यात् । ततः पात्रगान्धय प्रथिथी ते पात्रमित्यादि
 जप्या इदं विष्णुरित्यादिना हुठमन्त्रे संयोज्य । उमद्यामुक-

रस्य करणी यानत्पुत्रश्च बालकः ॥ तस्य० ॥ १६ ॥ गात्रभङ्गा
 भवेन्माता मृत्युरेव न संशयः । तस्य निष्क्रमणार्थाय मातृ-
 पिण्डं ददास्यहम् ॥ १७ ॥ यस्याः पुत्रो गयां गत्वा आहं
 करोति भक्तितः । तस्य पुत्रस्य पौत्रस्य माता चाग्नीः प्रय-
 च्छति ॥ १८ ॥

॥ इति मातृपौत्राग्नी समाप्ता ॥

भार्याया भगिन्या दुहितुस्तथा ॥ पितृष्वसुमांस्त्वसुः सप्त
 गोत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥ चतुर्विंशतिविंशस्य षोडश द्वादशैव
 च ॥ रुद्रदिग्वसवसैव कुलान्येकोत्तरं शतम् ॥ २ ॥ अथ मा-
 तृषोडशी लिख्यते ॥ आगर्भज्ञानपर्यन्तं पालितोयत्त्वयाङ्ग-
 हम् ॥ आवाहयामि ता मातृर्द्दुर्भष्टे तिस्रोदकैः ॥ १ ॥ ग-
 र्भोद्गमने दुःखं विषमे भूमिवर्त्मनि ॥ तस्य निष्क्रमणार्थाय
 मातृपिण्डं ददास्यहम् ॥ २ ॥ मासि मासि कृतं कष्टं वेदना-
 प्रसवेषु च ॥ तस्य० ॥ ३ ॥ सम्पूर्णे दशमे मासि चात्यन्तं मा-
 तृपीडनम् ॥ तस्य० ॥ ४ ॥ पञ्चां प्रजायते पुत्रो जनन्याः प-
 रिवेदनम् ॥ तस्य० ॥ ५ ॥ शैथिल्ये प्रसवे प्राप्ते माता विन्दति
 दुष्कृतम् ॥ तस्य० ॥ ६ ॥ पिवेच्च कटुद्रव्याणि काथानि वि-
 विधानि च ॥ तस्य० ॥ ७ ॥ अग्निना शोषयेद्देहं त्रिरात्रोपा-
 पणेन च ॥ तस्य० ॥ ८ ॥ रात्रौ मूत्रपुरीषाभ्यां भिद्यन्ते मातृ-
 कर्पटाः ॥ तस्य० ॥ ९ ॥ दिवा रात्रौ यदा माता तदाऽति-
 निभंरस्तनम् ॥ तस्य० ॥ १० ॥ गाघे मासि निदाघे च शिशु-
 रेऽत्यन्तदुःखिता ॥ तस्य० ॥ ११ ॥ क्षुधया विह्वले पुत्रं क्षमं
 माता प्रयच्छति ॥ तस्य० ॥ १२ ॥ पुत्रो व्याधिसमायुक्तो
 माता द्वाऽऽक्रन्दकारिणी ॥ तस्य० ॥ १३ ॥ यमदारे महा-
 धारे पथि माता च शोचति ॥ तस्य० ॥ १४ ॥ पिण्डैः षोडश-
 भिर्विद्वान्यः पुत्रः श्राद्धगाधरेत् ॥ तस्य० ॥ १५ ॥ अन्पादा-

अथ वाचस्पतिमिश्रकृता ।

गयात्राद्विपद्यतिरारभ्यते ।

— १०२३॥१०२३॥ —

तत्र कस्मिंश्चिद्दिने एकभक्तादिकं विधाय तदुत्तरदिने
अधिकारिविशेषणत्वेन प्रातःस्नानमुपवासं च विधाय त-
दुत्तरदिने चन्द्रतारानुकूले आहनिपिहमन्दादिव्यतिरिक्ते
काले देवार्चनादि कृत्वा ग्रहेशं ग्रहानिष्टदेवतां च सम्पूज्य
कुशत्रयतिज्जलान्यादाय । ओमद्य गयातीर्थयात्राङ्गभूतं
पार्वणयाहमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य प्रभूतघृतेन आहं
निर्वर्त्य ब्राह्मणत्रयं सम्पूज्य हिरण्यादिना नान्त्सन्तोष्य ।
ओमद्य प्रतिपदाश्वमेधयज्ञफलसमफलप्राप्तिकामो गयाया-
त्रामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ततो मुद्राकङ्कणकपायपरि-
धानरूपं कत्रोपानदण्डधारणरूपं च कार्पटीवेपं कृत्वा ग्रामं
वासावच्छिन्नं प्रदक्षिणं परिवृत्य कौशाभ्यन्तरस्थं ग्रामान्तरं
गत्वा आहवृतेन पारणं कुर्यात् । ततो दिनान्तरे प्रातः शु-
चिवस्त्रयुगेन कृतस्नानादिराचान्तः कार्पटी वेपं गृहीत्वा
पूर्वाह्ने तीर्थाभिमुखं गच्छेत् । तीर्थेऽपि तत्त्वे चादिकमनु-
विभूयात् ॥

॥ अथ गयात्राहविधिः ॥

(२) त्रिमयात्रामेव बह्वृषद्वयजन्यफलविशेषदत्त-
 मित्कामः फल्गुतीर्थे स्नानमर्घं करिष्ये । इति महान्तारं
 फल्गुतीर्थेषुण्यजने करोमि स्नानमाहवः ॥ शिवुदीपि
 शोभाय भक्तिमुक्तिप्रसिद्धये । इति पठित्वा यथाविधि
 याम् । अथ गमन्ध्यायन्दने गन्ध्यायन्दनं कर्त्तव्यम् । इति
 तु । अथामुकगोत्रोऽग्नात्पिताऽमुकगर्भा मृत्युनामिदं वि-
 द्मं गर्भं स्वभा । पितरं प्रीणयामीति पितुः । इति गण-
 पणपदंस्त्रीषु गर्भं स्वभा । पितृण्येषु प्रीणयामीति प्रदे-
 त्तो देवाणां प्रादि प्रत्वा त्रिमया तीर्थेषु निमित्तवर्त्तते ।

दानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ॥ ते सर्वे तृप्तिमायान्तु
 श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् । इति पठित्वा पितृन्ध्यात्वा । सर्व्यं
 कृत्वाऽऽस्य मन्ध्यावन्दनवत्प्रककुम्भकरेचकान्प्राणायामा-
 म्कृत्वा पुण्डरीकाक्षस्मरणेन श्राद्धोद्द्रव्याणि कुशोदकेन
 प्रोक्ष्य । उमद्यामकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाम-
 मुकामकशर्मणाममुकगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामही-
 नाममुकामुकदेवीनाममुकगोत्राणां मातामहप्रमातामह-
 वृहप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणाममुकगोत्राणां माता-
 महीप्रमातामहीवृहप्रमातामहीनाममुकामुकदेवीनां प्रेत-
 त्वविमुक्तिकामः प्रेतशिल्यायां श्राद्धमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 पोद्गशदैवतं श्राद्धं पार्वणेनिकर्त्तव्यताकं कुर्यात् । तत्र गा-
 यत्रीदेवताभ्य इति ज्ञत्वा देवचतुष्कासनोत्सर्गः ॥ अपसव्येन
 पित्रादित्रिकमात्रादित्रिकमातामहादित्रिकमातामह्यादि-
 त्रिकामनोत्सर्गः । (१) ॥ सर्व्यम् । विश्वेदेवासऽआगतेत्यने-

(१) हेमाद्रिमते तु । मातामह्यादिवर्ष्यं श्रेष्ठं पूर्ववत् । जय-
 शर्मादिमते तु पञ्जतमेव पार्ष्णं किन्तु सपत्नीकत्वेनापि पश्चामपि
 पुरुषाणां देवतात्वमिति । मन्मदायमते तु पश्चात्पुरुषाणामिह
 देवतात्वं न तु स्त्रीणामपि, न च सपत्नीनामपि । उभयमप्यसत् ।
 अष्टकाक्ष्य ह्यसौ च गयायां तु क्षयेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्पुया-
 दन्यत्र पतिना सह । इति वायुपुराणविरोधात् स्त्रीणां मातादि-
 त्रिकाणां पृथग्देवतात्वं सिद्धमिति सुधेज्ञेयम् ।

॥ अथ गयाश्राद्धविधिः ॥

(१) उमद्याश्रमेष वज्रसहस्रजन्यफलविशेषणफलप्राप्तिकामः फल्गुतीर्थे स्नानमद्यं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य । उं फल्गुतीर्थेपुण्यजले करोमि स्नानमादृतः ॥ पितृणां विष्णु-
लोकाय भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये । इति पठित्वा यथाविधिस्ना-
यात् । अकृतसन्ध्यावन्दने सन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यम् । तर्पणं
तु । अद्यामुकगोत्रोऽस्मत्पिताऽमुकशर्मा नृप्यतामिदं तिलो-
दकं तस्मै स्वधा । पितरं प्रीणयामीति पितुः । एवं राजत-
र्पणपर्यन्तेषु सर्वत्र तर्पणेष्वमुकं प्रीणयामीति प्रयोज्यम् ।
ततो देवार्चनादि कृत्वा उमद्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकपार्वण-
श्राद्धं कुर्यात् । तदसम्भवे पिण्डदानमात्रमपि तीर्थप्राप्तिनि-
मित्तकं तद्द्वीत्यैव कर्त्तव्यम् ॥ ततस्तद्दिन एव फल्गुएश्विमसं-
न्तर्गं गयोत्तरस्यां प्रेतशिखां गत्वा तत्कर्म कर्त्तव्यम् । तद्यथा
प्रेतशिखायां ह्यनभूपच्चसंस्कारायामाचान्त उपविश्य ह्यं-
तापसव्यो दक्षिणाभिमुखो भूत्वा । उक्त्ववाडो नलः सोमो
यमस्यैवार्यमा तथा । अग्निष्वात्ता वर्धिपदः सोमपाः पितृदे-
वताः ॥ आगच्छन्तु मद्याभागा युष्माभीरजितास्त्रिद ॥ म
दीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥ तेषां पिण्डप्र-

(२) फल्गुतीर्थे ब्रह्मोपकल्पितमाश्रयपादपूजनं गार्हिकेनर-
णतमुद्दिष्टायुतं कार्यमिति तत्पत्याचारो बोध्यः ॥

दानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ॥ ते सर्वे तृप्तिमायान्तु
 श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् । इति पठित्वा पितृन्ध्यात्वा । सर्वं
 कृत्वाऽऽचम्य सन्ध्यावन्दनवत्पूरककुम्भकरेचकान्प्राणायामा-
 न्कृत्वा पुण्डरीकाक्षस्मरणेन श्राद्धोद्द्व्याणि कुशोदकेन
 प्रोक्ष्य । उमद्यामकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाम-
 मुकामकशर्मणाममुकगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामही-
 नाममुकामुकदेवीनाममुकगोत्राणां मातामहप्रमातामह-
 वृहप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणाममुकगोत्राणां माता-
 महीप्रमातामहीवृहप्रमातामहीनाममुकामुकदेवीनां प्रे-
 त्वविमुक्तिकामः प्रेतशिलायां श्राद्धमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 पौडशदैवतं श्राद्धं पार्वणिककर्त्तव्यताकं कुर्यात् । तत्र गा-
 यत्रीदेवताभ्य इति जप्त्वा देवचतुष्कासनोत्सर्गः ॥ अपमव्येन
 पित्रादित्रिकमात्रादित्रिकमातामहादित्रिकमातामहादि-
 त्रिकामनोत्सर्गः । (१) ॥ सव्यम् । विश्वेदेवामऽप्यागतेत्यने-

(१) हेमाद्रिमते तु । मातामहादिवर्णं श्रेष्ठं पूर्ववत् । जय-
 शर्मादिमते तु प्रकृतमिव पार्वणं किन्तु सप्तमीवत्वेनापि यथाऽपि
 पुरुषादीं देवतात्वमिति । मन्त्रदायमते तु यथाऽप्युद्दवाद्यामिह
 देवतात्वं न तु स्त्रीत्यामपि, न च सप्तमीनामपि । लभयमप्युचत् ।
 पटकाद्युप ह्यो च गद्यादी तु चदेऽहनि । मातुः श्राद्धं ह्यह्युदा-
 दस्य च पतिना सह । इति वायुपुराणविरोधात् स्त्रीदी मायादि
 विद्यादी ह्यह्यदेवतात्वं निश्चयमिति दुर्योधनम् ।

नावाहनम् । यवोऽसीति यवविकरणम् । उँ विश्वेदेवाः ष्ट-
 णुतेममिति । उँगागच्छन्तुमहाभागाइतिपाठः । अपसव्यम् ।
 उगन्तस्वेत्यावाहनम् । उँमपहताइतितिलविकरणम् । उँ-
 मायन्तु न इति जपः । सव्येन देवार्घकरणम् । अपसव्येन
 पित्राद्यर्घकरणम् । तथा तत्तदुत्सर्गः । सव्येन देवार्घपात्राणां
 देवासनदक्षिणपार्श्वे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्थानमसीति उत्तान-
 स्थापनम् । अपसव्येन पितृभ्यः स्थानमसीति पित्राद्यर्घपात्र-
 न्युञ्जीकरणम् । मातृभ्यः स्थानमसीति मात्राद्यर्घपात्रन्युञ्जी-
 करणम् । मातामहादिभ्यः स्थानमसीति मातामहाद्यर्घपा-
 त्रन्युञ्जीकरणम् । सव्येन देवे गन्धाद्युत्सर्गः । अपसव्येन पि-
 त्त्रादित्रिकादिपात्रेषु गन्धाद्युत्सर्गः ॥ सव्यं देवे मण्डलकर-
 णम् । सव्यमग्नौकरणम् । अपसव्यं भूस्वामिने दानम् । सव्यं
 देवपात्रेषु ऊतशेषदानम् । अपसव्यं पित्रादिपात्रेष्वपि ऊत-
 शेषदानम् । पिण्डार्थतहारणम् । सव्यं देवपात्रेषु परिवेष-
 णम् । अपसव्यं पित्रादिपात्रेषु परिवेषणम् । सव्यं देवे मधु-
 दानम् । अपसव्यं पित्रादिपात्रेषु मधुदानम् । सव्यं देवे म-
 धुमत्याऽभिमन्त्रणम् । अपसव्यं पित्राभिमन्त्रणम् । सव्यं
 पात्रान्मनपूर्वकदेवान्नोत्सर्गः । अपसव्यं तथा पित्राद्यन्नो-
 त्सर्गः । गायत्रीमधुमतीजपः । अन्नहीनपाठः । कुशोपवेशनं
 मधुमध्विति त्रिर्जपः । कृणुष्व पाशः इति तिलविकरणम् ।

जपः । अपसव्यं दीपनिर्वापणम् । सव्यं हस्तपादप्रक्षालनम् ।
 प्रसादादितिपाठः । आद्वीयद्रव्यप्रतिपत्तयः । एवं पार्ष्ण
 विधाय । तद्वेदीदक्षिणउपविश्य कृतापसव्यो दक्षिणाग्रं कु-
 शन्नयं धृत्वा । ॐकव्यवाडोऽनलः सोमो यमस्यैवार्यमां तथा ।
 अग्निष्वात्ता वह्निपदः सोमपाः पितृदेवताः । आगच्छन्तु म-
 हाभागा युष्माभीरक्षितास्त्रिच । मदीयाः पितरो ये च कुले
 जाताः सुनाभयः । तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गया-
 मिमाम् । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु आह्वेनानेन शाश्वतीम् । इति-
 मन्त्रं पठित्वा सकृत्तिलोदकाञ्जलिहूपमावाहनं कृत्वा एतानि
 पाद्यादीनि । ॐपित्रादिभ्यो नमः । इति क्रमेण पञ्चोपचा-
 रेण पित्रादीन्सम्पूज्य । ॐआब्रह्मास्तं वपर्यन्तं देवर्षिपितृमा-
 नवाः । तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतीतकुल-
 कोटीनां सप्तदीपनिवासिनाम् । आब्रह्माभुवनां लोकादिद-
 मस्तु तिलोदकम् । इति पूर्ववदञ्जलिदानरूपमिलितदेवपि-
 त्राद्यावाहनं कृत्वा । ॐमद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेप ते
 पिण्डः स्वधेति तिलजलमधुदधिघृतमिश्रं पायसादिहृतं
 पिण्डं पित्रे । एवं पितामहादिभ्य एकादशभ्योऽपि यथाद-
 क्षिणं दद्यात् । ततस्तदक्षिणत उपविश्य समूहान्दक्षिणाग्रा-
 न्कुशानास्तीर्य ॐकव्यवाडइत्यादिशाश्वतीमित्यन्तं मन्त्रं पू-
 र्ववत्पठित्वा सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं

पंत्तरे। ममात्ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेगानेन सर्वदा ॥१६॥
 ॐ येऽवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्तानि वान्धवाः । तेषां
 पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ १७ ॥ ॐ पितृवंगे
 मृता ये च मातृवंगे च ये मृताः । गुरुश्चसुरबन्धूनां ये चान्ये
 वान्धवादयः ॥ १८ ॥ ये मे कुले क्षुप्रपिण्डाः पुत्रदारविव-
 र्जिताः । क्रियानोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥ १९ ॥
 विरूपा आमर्गभाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिण्डो
 मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ २० ॥ आब्रह्मणो ये पितृ-
 वंशजाता मातृस्तथा वंशभवा मदीयाः । कुलद्वयेये मम दा-
 सभूता भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥ २१ ॥ मित्राणि सख्यः
 पशवश्च वृक्षा दृष्टा दृष्टाश्च कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम
 सङ्गताश्च तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥ २२ ॥ इति पठित्वा
 ॐकारपूर्वकमपसव्येन कथितप्रमाणकानूनविंशतिपिण्डा-
 न्प्रत्येकं दद्यादिति ॥ स्त्रीषोडश्यां तु । अस्मिन्कुले मृता ये चे-
 त्यावाहनमन्त्रादारभ्य मित्राणि सख्य इतिपर्यन्तं सन्नावस्त्री-
 लिङ्गमूहनीयम् । यथा ॐ अस्माकुले मृता याश्च गतिर्यासां
 न विद्यते ॥ तासामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् । ये इ-
 त्यत्र या इतिविशेषः । येषामित्यत्र यासामिति विशेषः । तेभ्य
 इत्यत्र ताभ्य इतिविशेषः । घातिग इत्यत्र घातिन्यः इति वि-
 : एवं सर्वत्रोद्धम् । अन्यसर्वमुक्तपुषोऽङ्गीयत् । ततः

इमं पिण्डं ददास्यहम् ॥ ११ ॥ ॐ मातामहकुंने ये च गति-
 र्येषां न विद्यते । तेषां ॥ १२ ॥ ॐ बन्धुवर्गे मृता ये च गति-
 र्येषां न विद्यते । तेषां ॥ १३ ॥ अजातदन्ता ये के त्रिषु च
 गर्भे प्रवीडिताः । तेषां ॥ १४ ॥ ॐ अग्निदग्धाद्यु ये के वि-
 चाग्निदग्धास्तथापरे । विद्युच्चौरघ्ना ये च तेभ्यः पिण्डं द-
 दास्यहम् ॥ १५ ॥ ॐ दायदाक्षे मृगा ये च सिंघ व्याघ्रघ्नाद्य
 ये । दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददास्यहम् ॥ १६ ॥
 ॐ उद्ध्वनमृगा ये च विपशस्तपताद्यु ये । आतानो घा-
 तिना ये च तेभ्यः पिण्डं ददास्यहम् ॥ १७ ॥ ॐ अरण्ये व-
 त्मनि रणे चण्डया लपया घ्नाः । भृगुप्रेतशिखरैश्च मेभ्यः
 पिण्डं ददास्यहम् ॥ १८ ॥ ॐ रौरवे चान्धनाग्निघ्ने काण्डवे
 च ये गताः । तेषां ॥ १९ ॥ ॐ अनेकयागनामंस्याः प्रेयन्निर्क-
 च ये गताः । तेषां ॥ २० ॥ ॐ अनेकयागनामंस्या ये भीता
 यमकिदरैः । तेषां ॥ २१ ॥ ॐ नरकेषु यमक्षीषु यागनाद्यु
 च ये न्ययाः । तेषां ॥ २२ ॥ ॐ पशुलोभिता ये च यति-
 लोत्तरेऽपराः । अयना वृषयोनिग्राहीभ्यः पिण्डं ददास्य-
 हम् ॥ २३ ॥ ॐ जाल्यकारणहृदेषु भागण्ये मीनकर्मणा ।
 गान्धुर्षु दुष्कर्म देवी तेभ्यः पिण्डं ददास्यहम् ॥ २४ ॥ ॐ वि-
 ष्णुविष्णुमूर्तिषु विनोवायवाहदः । अक्षय्या मृगा मे
 च तेभ्यः पिण्डं ददास्यहम् ॥ २५ ॥ ॐ देके विद्वेगहृदेषु च यतिभ्यः

पट्पुरुपाणामेव प्रेतत्वविमुक्तिकामनया पिण्डदानं कुर्वन्ति
तत्र च वेदिद्वयकरणं तदङ्गारभ्रामणक्लिन्नमूलधारणावनेज-
नश्वासधारणीवीविस्रंसनसूत्रदानगन्धादिनान्येव स्वसूत्रो-
क्तानि वाजसनेयिभिः कार्याणि । एतदन्यतमकरणानन्तरं
पर्वतादवरुद्धं पृथिव्यां प्रभासाद्रिसङ्गतायां मघानद्यां राम-
तीर्थत्वेन प्रसिद्धे रामहृदे । ओमद्य साग्रगतजन्मान्तरयत्कृत-
दुष्कृतविचयकामोऽस्मिन् रामतीर्थे स्नानमहं करिष्ये । इति स-
ङ्ख्येय स्नानतर्पणे कृत्वा तत्र स्नानीयमन्त्रपाठानन्तरम् । ॐ
जन्मान्तरगतं साग्रं यत्कृतं दुष्कृतं मया ॥ तत्सर्वं विचयं यातु
रामतीर्थ्याभिपेचनात् । इति पौराणिकमन्त्रं पठित्वा मञ्जेत् ।
ओमद्य विष्णुलोकगमनकामो रामतीर्थे श्राद्धं पिण्डदानं
वाऽहं करिष्ये । इति सङ्ख्येय श्राद्धं पिण्डदानं वा कुर्यात् ।
इदं पार्थणं पिण्डदानं च स्वस्वजानुसारेणैव कर्तव्यम् । ग-
योक्तृपितृगतफलकपितृकर्मत्वाभावादिनि । ॐ अद्य पित्रा-
दिप्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकपितृत्वप्राप्तिकामो रामतीर्थे पितृणां
पिण्डदानमहं करिष्ये । इति सङ्ख्येय प्रेशिन्नेत्तरीत्या पि-
त्रादि द्वादशपिण्डास्यपिण्डयोऽंश पिण्डान्दद्यात् । विष्णु-
लोकफलकस्याप्येवोभयस्यापि करणसामर्थ्येऽन्यतरमेव क-
र्तव्यमिदानोगिति । नमः । ॐ राम राम महापात्रे देवाना-
मभयंकर । त्वां नमस्ते देवेभ्य नम नमस्तु पातकम् । इति

कृत्वा प्रेतपर्वतमारुह्य पित्राह्वानादिसाक्षिश्रावणपर्यन्तं प्रे-
 शिन्नावत्कर्त्तव्यम् । अयं तु विशेषः । ॐ अद्य पित्रादीनां
 पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकप्राप्तिकामः प्रेतपर्यतश्राद्धमहं क-
 रिये । इतिपार्वणसङ्कल्पः । तच्च पार्वणं ब्रह्मवेद्यां क्रियतइति-
 समाचारः । साक्षिश्रावणानन्तरम् । ॐ अद्य पितृगणप्रेत-
 त्वविमुक्तिस्वगतप्रेतत्वाभावकामः प्रेतपर्वते तिलमिश्रसक्तु-
 निक्षेपमहं करिये । इति सङ्कल्प्य तिलमिश्रसक्तूप्रेतपर्वते द-
 क्षिणामुखः क्षिपेद्देनेन मन्त्रेण । ॐ ये केचिप्रेतरूपेण वर्त्तन्ते
 पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु सक्तुभिस्तिलमिश्रितैः ॥
 इति । ततः ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमायान्तु सर्वशः ॥ इति मन्त्रेण तिल-
 तोयाञ्जलिं दद्यात् । ततो यथाशक्तिब्राह्मणाय दक्षिणां-
 सिद्धवद्दद्यात् । इति गयाश्राद्धद्वितीयदिनकृत्येप्रेतपर्वतविधिः ॥

॥ अथ तृतीयदिने पञ्चतीर्थीकृत्यमुच्यते ॥

ततो गयाप्राप्तिर्तृतीयदिने फल्गुतीर्थे स्नानादिदेवार्च-
 नान्तं कर्म कृत्वा पवित्रोपग्रहपाणिराचम्य वारिणा शिरो-
 ऽभ्युक्ष्य उत्तरमानसं गत्वा ॐ मद्यपापक्षय काम उत्तरमानसे
 स्नानमहं करिये । इति सङ्कल्प्य स्नानीयमन्त्रान्पठित्वा । ॐ
 उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥ स्वर्गलोकादिसं-
 सिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये । इति पठित्वा मञ्जनं कार्यम् । त-

नस्तर्पणम् । तत्र पित्राद्यञ्जिपु स्वधोदीरणानन्तरं प्री-
 यामीति प्रयोज्यम् । ततस्तर्पणेश्च देवविधिना । ॐ अत्र-
 ह्यस्तम्बपर्यन्तं देवपिपितृमानवाः । त्वयन्तु पितरं सर्वं मात-
 रानामहादृयः । इति पठित्वैकोऽञ्जिर्द्दयः । ततः ॐ मया मुक्त-
 गोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाममुक्तानामुक्तप्रमणा-
 मुक्तगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुक्तानामुक्तदेवी-
 नाममुक्तगोत्राणां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाना-
 ममुक्तानामुक्तप्रमणां मुक्तगोत्राणां मातामहीप्रमातामही वृ-
 ष्टप्रमातामहीनाममुक्तानामुक्तदेवीनां ॥ शान्तेव्रह्मणोऽकंप्राप्ति-
 कांभोऽक्षयत्पिकांभो वा ॥ उत्तरमानसे ॥ आहमहं करिष्ये ॥
 इति मन्त्रपथः ॥ द्वादशद्वयतं व्याहृता चरेत् ॥ मातामहादि-
 त्तिकवर्ज्यमिति हेमाद्रिः ॥ शयार्था सर्वत्रैव यदप्यु रूपश्राद्ध-
 मिति प्राञ्चः । एषामन्यतमं श्राद्धं कृत्वा तद्दक्षिणदिशि उ-
 पविश्य समूचान्दक्षिणायां कुशानि क्षीर्यन् ॥ ॐ कव्यवादीः
 गन्तुः सोमि यमथैवार्यमा तर्था ॥ अग्निव्यात्ता ॥ बर्हिपदं सो-
 मयोः पितृदेवताः । आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षिणा-
 स्त्विह । मदीयाः पितरोऽपि च कुलिर्जाताः सनाभयः ॥ तेऽ-
 पिपदप्रदानायमागतोऽग्नि गयामिमाम् ॥ ते भव्यं तपिना-
 चन्त्यादिनानेन गाश्वमीम् ॥ इति पठित्वा सकृत्पितृदेवता-
 र्चनं कृत्वा पितृदेवतां कृत्वा एतानि पाद्यानि ॐ

दिभ्यो नमः । इति पञ्चोपचारिण पित्रादीन्सम्पूज्य । ॐ आ-
 वाप्तमाम्रपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । नृप्यन्तु पितरः सर्वे मा-
 नृमातामसादयः ॥ श्रीभीतकुशकोटीनां सप्रदीपनिषासि-
 नाम् । आग्रहभुवनोपोकादिदेवसुं विनोदकम् ॥ इति प-
 टित्वा सशक्तिनोदकाञ्जमिदानरूपमावाहनं पुनः कृत्वा ।
 ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । माता पितामहो
 चैव तथैव प्रपितामहो । मातामहस्तत्पिता च प्रमातामह-
 कादयः ॥ तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् । इति
 पौराणिकमन्त्रगुश्चार्यं जनघृतदधिमधुनिलयुतं मृष्टिमित-
 सक्तुशुक्लमेकं पिण्डं मिनितेभ्यो द्वादशभ्यो दद्यादिति ॥ अथ
 पितृणां चर्यकोष्ठगमनाक्रान्तिः उत्तरार्कनतिमहं करिष्ये । इति
 सङ्कल्पः । ॐ नमोऽभासये भर्त्रे सोमभौमशङ्खिणे । जीव-
 भार्गवसौरेश्वराङ्कतुखरुषिणे ॥ इति मन्त्रेण नतिः पूजा च
 कार्या । पूजायामप्येवमेव सङ्कल्पः । ततोऽग्निनेन दक्षिणमा-
 नसं गत्वा तत्रोद्देश्यामृतः ॐ अद्य पितृमुक्तिकामोऽउद्दे-
 चीतीर्थे स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः स्नानतर्पणे कृत्वा
 पूर्ववद्देव द्वादशदेवतं प्रहृद्देवतं वा पार्वणश्राद्धं कृत्वा मध्यमं
 कनखलतीर्थं गत्वा तत्रापि ॐ अद्य पितृमुक्तिकामः कर्ण-
 खलतीर्थे स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः स्नानतर्पणे कृत्वा
 पितृमुक्तिकामनया तत्र श्राद्धं कृत्वा । ॐ अद्य पितृमुक्ति-

कामो दक्षिणमानसे स्नानमद्यं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 नीयमन्त्रान्ते । ॐ दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविश
 र्च्यन्ते। कादिर्गुणिविहितये पितृमुक्तये । ॐ यद्वास्त
 पापौघपागकानां विगुहये । दिवाकरं करोमिष स्नानं
 णमानसे । इति पठित्वा मञ्जेत् । ततः पूर्ववत्तर्पणं कृत्व
 तृमुक्तिकामनया तत्र आहं । ॐ नमामि र्च्यन्तृत्यर्थं पि
 तारणाय च ॥ पुत्रपीत्रधनैश्चयं आयुरारोग्यवृद्धये । इ
 त्त्रेण दक्षिणार्कस्य द्गंनं पूजनं च । तस्य तु कर्म मौनि
 त्तव्यम् । अगएव च मौनार्कनामा । ततः ॐ कव्यवा
 ननइत्यादिश्लोकद्वयं दक्षिणमानसे एव पठित्वा गंदा
 र्पदेशस्यमतिप्रशस्तं फल्गुतीर्थं गत्वा तत ॐ द्गंनं वा
 धयन्नन्यफलविलक्षणफलप्राप्तिकामः फल्गुतीर्थे स्ना
 करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्नानीयमन्त्रान्ते । ॐ फल्गुतीर्थे
 ण्यजने करोमि स्नानमाहृतः । पितृणां विष्णुलोकाय भु
 मुक्तिप्रसिद्धये । इति पठित्वा मञ्जेत् । ततः पूर्ववत्तर्पणं च
 पितृमुक्तिकामनया द्वादशदैवतं पद्ददैवतं वा तत्र आहं च
 मधुस्रवाद्दक्षिणदिगवस्थितं पितामहम् । ॐ नमः शि
 देवाय ईशानपुरुषाय च । अघोरिवासदेवाय सद्योजात
 शम्भवे ॥ इति पठित्वा पितामहं प्रणमेत् । पूजयेच्च । त
 पुनः फल्गुतीर्थमागत्य । ॐ अद्य विनादिसहिततात्मवैष्ण

पदनयनकाम फल्गुतीर्थे स्नात्वा गदाधरदर्शनमहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य यथाविधिस्नानतर्पणे कृत्वा गदाधरदर्शनं च
 विधेयम् । गदाधरस्य प्रतिमाकृपस्तद्धिक्तरणीभृतेः सुण्डपृ-
 टाद्रिरूपश्चेति । तद्दर्शनानन्तरम् । ॐ नमो यासुदेवाय नमः
 सङ्कल्पणाय च । प्रद्युम्नायानिरुदाय श्रीधराय च विष्णवे ॥
 इति पठित्वा गदाधरं प्रणमैत्पूजयेच्च । तत उत्तरमानसं
 गत्वा । ॐ अद्य पितृब्रह्मलोकगमनकामः पञ्चतीर्थ्यां स्नान-
 महं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य उत्तरमानसे उदीच्यां धनखले
 दक्षिणमानसे फल्गुतीर्थे च यथाक्रमं सविधिस्नानतर्पणे प्र-
 त्येकं कुर्यात् । ततो गदाधरसमीपं गत्वा दुग्धदधिघृतमधु-
 खण्डात्मकेन पञ्चामृतैनाद्येत्तरशतपरिमितेन गदाधरं
 स्नापयित्वाः पुष्यवस्त्रान्कृत्वा रैर्चयेदिति ॥ एतेषां च कर्मणां
 मध्ये चरमं पञ्चामृतस्नानमावग्यकमकरणे निन्दार्ययादात् ।
 इतराणि तु काम्यानि स्वतन्त्राणि चेति यथाशक्तिकार्याणीति
 पञ्चतीर्थीकृत्यम् ॥ अथ पञ्चतीर्थीदिनाग्रिमदिनकृत्यम् ॥
 स्नात्वा देवार्चनान्तं कर्म कृत्वा कुशत्रयतिलजिलान्या-
 दाय । ॐ नमो ब्रह्मलोकगमनकामो धर्मारण्यगमनमहं क-
 रिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्र गत्वा मत्तद्गवाप्याम् । ॐ अद्य
 सर्वपापक्षयकामो मत्तद्गवाप्यां स्नानमहं करिष्ये ॥ इति स-

कल्प्यं ज्ञानगर्भेण कृत्वा ॥ ॐ अथोत्तमपुत्रिकां मो मन्त्र-
 वाप्या आहमं करिष्ये । इति मन्त्रकल्प्यं प्रकृतपार्वणं कुर्यात् ।
 ततो मन्त्रवाप्यामेव उत्तरदिगपस्थितं मन्त्रेण नत्वा । ॐ
 प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाय साक्षिणः ॥ मयाऽऽगतं
 मन्त्रेऽस्मिन्नितृणां निष्कृतिः कृता । इति पठित्वा । ॐ अ-
 पितृवारणकामः कृपयूपयोर्मध्ये आहमं करिष्ये । इति म-
 कल्प्यं तत्र प्रकृतपार्वणं कुर्यात् । कृपयायमेतद्वाप्यां आशेष-
 कोणे त्रिचर्मध्ये रक्षःकूपोऽस्ति तत्तीरे आहं पिण्डदानं वा
 पतितस्यापि किले तत्रांगमन्त्रगुरुगतिनिर्देशोत् । ततः प-
 श्चिमदिशि धर्मधुर्मेश्वरं आंगनाय रूपं महावीरं त्वं महावि-
 धितरुष्व यथाकामे स्वर्गकामो नसेदेभिः पञ्चमन्त्रैः । ॐ त्र-
 लहनाय वृत्तयि सर्वदोः स्थितिर्विष्णवे ॥ वेधितृत्वाय ये ज्ञाय
 अश्वत्यासि नमो नमः ॥ १ ॥ अथकादशोऽसि रुद्राणां वर्द्धनां
 मोवेकस्तथाज्ञोऽज्ञारायणोऽसि देवानां । श्वेतराजोऽसि पिप्प-
 ल ॥ २ ॥ अश्वत्य यस्मात्त्वयि वृत्तराजः नारायणं स्तिष्ठति
 सर्वकालम् । मन्त्रतः प्रभुस्त्वं । नवतं तत्तुणां धन्योऽसि दुःखप्र-
 तिनाशजोऽसि ॥ ३ ॥ अश्वत्यरूपिणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 तमामि सुपडरीकाक्षं शङ्खरूपधरं हरिम् ॥ ४ ॥ वेधिरूपं
 महावृत्तं नारायणं तनुप्रियम् । गयां समागत्य मया पितृभ्यो
 नेष्कृतिं कुरु ॥ ५ ॥ येऽस्मात्कलेः गातृवर्गं ब्रान्धव्यं सर्वातिं

गताः । खद्दर्शनात्पर्शनाच्च स्वर्गतिं यान्ति तेऽक्षयाम् ॥ ६ ॥
 षण्णक्षयं मया दत्तं गयामागत्य वृक्षराट् । त्वं त्रिर्नादांश्चा-
 पापाद्दिमुक्तोऽहं भवार्णनात् ॥ ७ ॥ महाबोधिसत्तं गत्वा पि-
 षडदः स्वर्गलोकभागः । इति गेदधस्ताप्तादमपि कार्यम् ।
 इत्यग्निपुराणदर्शनादिति पञ्चतीर्थीदिनाग्निमदिनकृत्यम् ॥
 ॥ अथ पञ्चतीर्थीदिनोत्तरतृतीयदिनकृत्यम् ॥

ॐ अद्याश्चमेधवज्जसहस्रजन्यफलविन्नक्षणफलप्रोप्तिकामः
 फल्गुतीर्थे स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्नात्वा देवार्च-
 नान्तं कृत्वा ॥ ब्रह्मसरोः गत्वा । ॐ अद्य पापक्षयकामोऽ-
 स्मिन्नब्रह्मसरोसि स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य प्रकृतम-
 न्त्रान्यठित्वा । ॐ स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन्टणत्रयविमुक्तये ।
 श्राद्धाय पिण्डदानाय तर्पणाय आत्मशुद्धये । इति पठित्वा स्नान
 तर्पणे कृत्वा । ॐ अद्य पितृलोकनयनक्रामः कूपयूपयोर्मध्ये
 श्राद्धमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य द्वादशदेवतं नवदेवतं पञ्चदेवतं
 वा श्राद्धं कृत्वा । उत्तरमानसवदक्षय्यपिण्डं दत्त्वा । ॐ अद्य
 पितृमोक्षकामो ब्रह्मकल्पिताम्रसेचनमहं करिष्ये । इति स-
 ङ्कल्प्य । ॐ आम् ब्रह्मसरोः दूभूतं सर्वदेवमयं विमुक्तम् ॥ विष्णु-
 रूपं प्रमिच्छामि पितृणां चैव मुक्तये ॥ इति पठित्वा फुग-
 येण आचाराद्ब्रह्मसरोशब्देन गोप्रचारसमीपस्थान्ब्रह्मक-
 ल्पितानाम्नांसिञ्चेत् । तत ॐ वाजपेयजन्यफलप्रोप्तिकामो

ब्रह्मयूपप्रदक्षिणमहं करिष्ये । इति, सङ्कल्प्य, त-
 र्यात् । ततः ॐ-अद्य पितृब्रह्मपुरनयनक्रामेः ब्र-
 महं करिष्ये । इति, सङ्कल्प्य । ॐ नमो ब्रह्मणेऽज-
 न्मादिकारिणे । भक्तानां च पितृणां हि तारकाय, न-
 इति पठित्वा, ब्रह्मसरो वायव्यकोणस्थं ब्रह्माणं
 ततः ॐ यमरामभ्रमराजौ निश्चलार्थास्त्रिरीकृतौ ।
 प्रयच्छामि पितृणां मुक्तिचेतवे ॥ इति पठित्वा । ॐ
 यैष वलिर्नमः । इति कुशोदकेन देववलिं दद्यात् । त-
 वैवस्वतकुलोद्भूतौ द्वौ श्यामश्वत्थौ शुभौ । ताभ्यां पिण्ड-
 यच्छामि रक्षेतां पथि सर्वदा ॥ इति पठित्वा । ॐ श्वभ्या-
 वलिर्नमः ॥ इति देववहर्भेदकेन श्ववलिं दद्यात् । ततः ऐन्द्र-
 वारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्-
 भूमौ पिण्डं मयोञ्जिभ्रतम् ॥ इति पठित्वा । ॐ काकेभ्यए-
 वलिर्नमः । इति दर्भोदकेन कामवलिं दद्यात् । काकवल्गु-
 न्तरं, तु स्नानं कर्त्तव्यमिति पञ्चतीर्थीदिनोत्तरतृतीयदिन-
 कृत्यम् ॥ अथ पञ्चतीर्थीदिनेत्तरचतुर्थदिनकृत्यम् ॥
 ॐ अद्य दशमचाश्वमेधयज्ञजन्यफलविश्रमणसमफल-
 प्राप्तिकामः फल्गुतीर्थे स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ती-
 र्थमन्त्रं पूर्वोक्तं पठित्वा मञ्जेत् । ततस्तर्पणं पूर्वोक्तरीत्या कु-

यात् । ततः पदेषु आहम् । तत्र यद्यपि ब्रह्मविष्णुशुक्रवृषभशिव-
 पदानामन्यतमभेदारम्भसमाप्त्योर्विहितं तथापि रुद्रपदे आ-
 रम्भः कुतः । फल्गुगौर्ये चतुर्येऽङ्गि स्नात्वा देवादिगणंगम् ॥
 कृत्वा आहं गयाशीर्षे कुर्याद्रुद्रपदादिष्वेति गारुडाय ।
 तत्रादौ रुद्रपदसमीपं गत्वा । ॐ अद्यापुनरावृत्तिकामो
 रुद्रपददर्शनस्पर्शनपूजनान्येहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्र
 स्पर्शनादिं कृत्वा । ॐ अद्यात्मसहितकुलगतशिवपुरगमन-
 कामो रुद्रपदे आहमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य द्वादशदैवतं
 नवदैवतं षट्दैवतं वा आहं कुर्यात् । ततो विष्णुपदसमीपं
 गत्वा । ॐ अद्य पापघयकामो विष्णुपददर्शनमहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य तदृद्धा । ॐ अद्य पितृमोक्षकामो विष्णुपदस्पर्-
 शनमहं करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य ततः स्पृष्ट्वा ॐ अद्य पितृ-

र्यात् ॥ सन्यासिना तु विष्णुपदे दण्डस्पर्शनं कर्तव्यम् ।
 दण्डं संस्पर्शयेद्भित्तुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ॥ न्यस्य दण्डं वि-
 ष्णुपदे मुच्यते पितृभिः सधेति वायुपुराणात् । ॐ अद्यात्म-
 हितकुलगतनरकोटरणपूर्वकब्रह्मलोकनयनकामो ब्रह्मपदे २
 आत्मघं करिष्ये । इति सङ्ख्यस्य रुद्रपदवच्छादं कुर्यात् । ततः
 ॐ अद्य वाजपेयफलसमफलप्राप्तिकामो दक्षिणाग्निपदे ३
 इत्यादि । ॐ अद्य राजस्यफलसमफलप्राप्तिकामो गार्हप-
 त्यपदे ४ इत्यादि । ॐ अद्याश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकाम
 आश्वनीयपद ५ इत्यादि । ॐ अद्य ज्योतिष्टोमफलसम-
 फलप्राप्तिकामः सस्यपदे ६ इत्यादि । ॐ अद्य सोमलोक-
 प्राप्तिकाम आवसथ्यपदे ७ इत्यादि । ॐ अद्य पितृशकलो-
 कनयनकामइन्द्रपदे ८ इत्यादि । ॐ अद्य पितृचन्द्रलोक-
 नयनकामसुन्द्रपदे ९ इत्यादि । ॐ अद्य पतितपितृसूर्य-
 पुरनयनकामः सूर्यपदे १० इत्यादि । ॐ अद्य पितृशिव-
 लोकनयनकामः कार्तिकेयपदे ११ इत्यादि । ॐ अद्य पितृ-
 ब्रह्मलोकनयनकामो अगस्त्यपदे १२ इत्यादि । ॐ अद्य
 पितृब्रह्मलोकनयनकामः कौश्वपदे १३ इत्यादि । ॐ अद्य
 पितृब्रह्मलोकनयनकामो दधीच पदे १४ इत्यादि । ॐ
 अद्य पितृमोक्षप्राप्तिकामो मतङ्गपदे १५ इत्यादि । ॐ अद्य
 पितृब्रह्मलोकनयनकामो गणेशपदे १६ इत्यादि ।

पितृभक्षानोक्तनयनकामः काण्वपदे १० इत्यादि । उँ अद्य पि-
तृभक्षानोक्तनयनकामः कण्वपपदे १८ इत्यादि । आद्योपसंघा-
रस्तु कण्वपपदे कर्त्तव्यः । यद्यपि मन्त्रदशपदं मुख्यं तथापि
तत्रत्याचारलेखनात्पद्द्वयमधिकं दधीचकण्वेत्यधिकफलद-
मिति ॥

॥ अथ गयाशिरमि ॥

उँ अद्यामुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणः स्वर्गप्राप्तिकामो गया-
शिरमि पिण्डदानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्वध्वजोक्तरी-
त्याऽवनेजनादि पिण्डसमुत्थापनपर्यन्तं कर्म कुर्यात् । एवं
स्त्रीपिण्डोऽपि देयः । अत्र च न सम्वधाद्यादरः येषां नाम्नेति
सामान्यशब्दस्वरसात् । अत्र मोक्षदानतृणां पृथक्पृथक्पूजन-
पूर्वकं द्वादशपिण्डदानं कन्दमूलफलैः कर्त्तव्यमित्यग्निपुरा-
णात् । ततस्तत्रैव । उँ अद्यामुक्तगोत्रस्यामुक्तशर्मणो मोक्ष-
प्राप्तिकामो गयाशिरमि फलमूलैः पिण्डदानमहं करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य । अवनेजनादि पिण्डसमुत्थापनपर्यन्तं कर्म
कुर्यात् । एतच्च पिण्डदानं जिज्ञासोन्मधुस्रवामुण्डपृष्ठद-
क्षिणमानसाभ्यन्तरे गदाधरवासादिप्रदेशे कापि कर्त्तव्यम् ॥

॥ अथ पञ्चतीर्थ्युत्तरपञ्चमदिनकृत्यम् ॥

तत्र प्रकृतस्ताननर्पणदेवार्चनान्तं कृत्वा गदाशोचं गत्वा ।

॥ अद्य सकलपापक्षयाद्यस्वर्गप्राप्तिकामो गदाशोचे स्ना-

नमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य प्रकृतमन्त्रान्ते । ॐ गदालोके
 महातीर्थे गदाप्रक्षालने वरे । स्नानं करोमिः शुद्धयन्मन्त्रं
 सुखाप्तये ॥ इति पठित्वा मञ्चेत् । ततस्तर्पणं कृत्वा । ॐ अथ
 पितृब्रह्मलोकनयनकामो गदालोके आहमहं करिष्ये । इति
 सङ्कल्प्य आहं कुर्यात् । यदि पिण्डदानमात्रं क्रियते तदैव-
 मेव सङ्कल्पः । पिण्डदानं तु स्वहोत्रोक्तरीत्या विधिना क-
 र्यम् ॥ ततोऽक्षयवटं गत्वा तन्मूलसन्निहिते आचारादुत्तर
 दिग्भागे । ॐ अथ पितृणामक्षयवटप्रिकामोऽक्षयवटे श्राद्धं
 महं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्र आहं कुर्यात् । ततः ॐ
 अथ पितृब्रह्मलोकनयनकामो ब्रह्मकल्पितान्ब्राह्मणानहं
 भोजयिष्ये । इति सङ्कल्प्य तान् चीन्मोजयेत् । तदन्ताभे वा-
 ह्मणान्तरमपि । ॐ अथ कोटिब्राह्मणभोजनजन्यफलसम-
 फलप्राप्तिकामोऽक्षयवटे एकं ब्राह्मणमहं भोजयिष्ये । इति
 सङ्कल्प्यैकं ब्राह्मणं भोजयेत् । तदुक्तं वायुपुराणे । एकस्मि-
 न्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजितेति ॥ ॐ अथ पितृब्रह्म-
 लोकनयनकामो वटेशदर्शनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य वटश-
 प्रतिमा रूपं पश्येत् । अनेनैव क्रमेण नतिं पूजां च कुर्यात् ।
 वटेशनती तु । ॐ एकाण्ये वटस्याग्ने यः शोते योगनिद्रया ॥
 बालहृषधरस्तौ नमस्ते योगशायिने । इति मन्त्रः । ततः ॐ
 संभरवृक्षप्रस्तायां शेषपापक्षयाय च । अथयथ

नमो वृक्षवराय वै ॥ इति मन्त्रेणाक्षयवटं नमस्कुर्यात् ॥ १ ॥
 उत्रद्यं पितृवन्धनमोचनकामः प्रपितामहनमस्कारमक्षं क-
 रिष्ये । इति सङ्कल्प्य । ॐ कलौ माहेश्वरा लोका येन तं-
 स्माद्गदाधर । निङ्गरूपो भव त्वं च वन्दे श्रीप्रपितामहम् ॥
 इति मन्त्रेण तं नमस्कुर्यात् ॥ पूर्वदिने कृतोपवासे गयाश्रा-
 ष्ठाध्यस्त्रगायत्रीतीर्थे समुद्रप्रारदेशे महानद्यां गायत्रीतीर्थे

(१) अत्राक्षयवटे घट्यादिदाने प्रमाणम् । गयामाहारस्ये वा-
 पुशपीथे । संसमेऽध्याये नवतितमपद्ये । देयं दानं षोडशमं ग-
 यातीर्थपुरीषथे । वभ्रागभ्यादिभिः सम्यक्स्मृत्यैव प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 गयातीर्थेऽक्षयवटे पितृणां त्तमक्षयमिति ॥ अग्निपुराणादपि ब्र-
 ह्मण्यमानां चतुर्दशमीविषयां ब्राह्मण्यानां जीविकार्थं गयातीर्थं निर्मितं
 तेभ्यश्च जीविका दत्ता । इत्युक्त्यैर्ब्रह्मैः अहैश्वर्यां कुशमतं ब्रजेदिति ।
 पथ षोडशमहादानानि । अक्षं तु सर्वदाभानां तुहापुस्तकसङ्ग्रहम् ।
 हिरण्यगर्भदानं च सद्भाष्यं तद्वननारम् ॥ १ ॥ यक्ष्यादयदानं च
 मोक्षदानं च पञ्चमम् । हिरण्यनागधेनुश्च हिरण्यधरपक्षया ।
 हिरण्यददानं च सिगहिरण्यदाया । एषदाहृष्यं तद्वरादानं
 तदेव च ॥ १ ॥ दादयं विष्णुदानं च ततः कल्पितास्यम् । कल्पिता-
 रदानश्च त्रयपुस्तकैश्च च । महीधरश्च घटस्यदायोऽहम् । इति कीर्ति-
 तः ॥ ४ ॥ इत्येवां दानानामन्वेषां इति विदुः सिद्धिश्च दीने च इत्युक्त-
 म् । इत्युक्तं यथादत्तकथम् । एषादत्तकथं तदेव इत्युक्तं इति ॥

स्नात्वा प्रातश्च सन्ध्यापासनं कार्यम् । तत्तर्पणस्नानादौ च
 स्वर्गः फलम् । ततः ॐ अद्य कुम्भब्राह्मणतानयनकामो गा-
 यत्रीतीर्थे सपिण्डकश्चाहमहं करिष्ये । इति सङ्ख्येय पूर्वोक्त-
 प्रकारेण सपिण्डकश्चाहं (१) कृत्वाः सावित्र्याः पुरतस्तमुद्य-
 न्तनामके तीर्थे मध्याह्ने यथाविधिस्नात्वा । ॐ मध्याह्ने कु-

म्भब्राह्मणद्विःपि फलेः कृत्वाः तन्तथा एवं सप्तदिनात्कर्म गयोक्तं
 नियतं वक्ष्यमाणानि तीर्थानि तु सार्धमासवासे मासवासे वा तदन्ता
 यथायोगं कार्याः च । तथापि पाण्ड्यवटश्राद्धं गयातीर्थानि कृत्वाऽन्ते
 कार्यम् । तत्र च तद्विषयकमोप्युक्तं चते । "तदाद्युक्तं न्यायात् ।
 अथुयाजोत्कर्षं दधिति । शिष्टाः" । यद्यपि वायव्यपुराणाद्याः सोपनया
 दिने कृत्ये तीर्थान्तरकृत्ये च क्रमविषमत्वाद्वा दृश्यते तथाऽपि वायु-
 पुराणभूयस्त्वेनेभयश्रुतीति न्यायेन गयाकृत्योत्पत्त्यगमात्तदनु-
 सारेणैव क्रमः । यद्वायुपुराणात्तरस्यक्रमपतिपदकोऽयं ततः श्रद्धो-
 ऽप्यान्तर्यं क्वपरिहाराय क्रमविकल्पयत् । वस्तुतस्तु क्रमतोऽक्रमतो
 वाऽपि गयायाश्चाभ्याफला । इत्यग्निपुराणात्क्रमान्यत्वेऽपि न
 दोषः । अज्ञातक्रमपुरुषाधिकारिकं चेदं वचनं ज्ञेयम् । सर्वथाऽपि
 तु धितमिलाकार्यं । प्रथममेव तत्र संधानियमस्य पूर्वमुक्तत्वादिति
 सर्वमनवद्यम् ॥

(१) इदं गायत्रीतीर्थश्राद्धं तत्रत्याचारात्सर्वंगयाश्राद्धे कु-
 र्वन्ति तत्र ॐ कापि न दृश्यते । तद्वचो मृग्यं बुधैरिति

कुलशतसमुन्नयनकामः सावित्रीपुरम्यन्तमद्यन्तनीर्घे मन्ध्या-
 पामनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य विधिना मन्ध्यां कुर्यात् ।
 ततश्च सायान्ते सरस्वत्या अग्रतः प्राच्यां सरस्वत्यां स्नात्वा ।
 ॐ अद्य कुलसर्वजनानयनकामः प्राचीसरस्वत्यां सायं स-
 न्ध्यांपामनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्वस्त्रोक्तविधिना
 सायं मन्ध्यां कुर्यात् । ॐ अद्य वज्रजन्तकृतसन्ध्यावन्दनलो-
 पग्नितदोषविमुक्तिकामो गायत्रीसावित्रीसरस्वतीस्थानेषु
 क्रमेण सन्ध्यात्रयवन्दनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः । ॐ अद्य
 कुलशतब्रह्मलोकनयनकामो विशालायां श्राद्धमहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तरीत्या श्राद्धं कुर्यात् । पिण्डदानपक्षेऽ-
 पीठमेव फलम् । एवमेव फलं लेलिहानभरताश्रमपादाङ्कितः
 मुण्डपृष्ठगदाधरसमीपाकाशगङ्गागिरिकर्णमुखगोदासु ती-
 र्थसप्तकेऽन्यतमस्निन्श्राद्धे पिण्डदाने वा कुलशतब्रह्मलोक-
 नयनम् ॥ ॐ अद्य त्रिसप्तकुलोहरणकामो वैतरण्यां स्नान-
 महं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य वैतरण्यां यथाविधिस्नानतर्पणे
 कृत्वा । ॐ या सा वैतरणी नाम नदीत्रैलोक्यविश्रुता ॥ सा
 च तीर्णा महाभागा पितृणां तारणाय वै । इति मन्त्रेण तां
 सन्तरेत् । ततो गोदानम् । ॐ गवे नमः । इति त्रिः सम्पूज्य ।
 ॐ ब्राह्मणाय नमः । इति ब्राह्मणं त्रिः सम्पूज्य गां प्रोक्ष्य ।
 कुशत्रयतिलजलान्यादाय । ॐ अद्य त्रिसप्तकुलोहरणकाम

इमां गां रुद्रदैवतां अमुकगोत्रायांमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तु-
 भ्यमहं सम्मददे । इति गां दद्यात् । ततो दाता ॥ ॐ अ-
 कृतैतद्देदानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतं अमुकगोत्राया
 मुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्मददे । इति दक्षिणां द-
 द्यात् । ग्रहीता च गृहीतसुवर्णे । गोपुष्कं गृहीत्वा यथाशार-
 कामस्युतिं पठेत् । ततो ॐ अद्य पितृस्वर्गलोकंनयनकामे
 देवनद्यां पिण्डदानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्वस्त्वानु-
 सारेण पिण्डदानं कुर्यात् । एवमेव गोप्रचारमानसघृतकुं-
 न्यागदालोलाभरकण्टककोटितीर्थरुक्मकुण्डेषु सङ्कल्प्य पि-
 ण्डं दद्यात् । ततो ॐ अद्य पितृतारणकामोऽमार्कण्डेयैशे-
 नमस्कारमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य नमस्कुर्यात् । एवमेव
 कोटीशनमस्कारेऽपि सङ्कल्प्य । ॐ अद्य पित्रादिपूतत्वनर-
 कस्यपित्रादिद्युनयनकामः पाण्डुशिलादर्शनमहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य तां पश्येत् इदमेव श्राद्धेऽपि फलम् । पाण्डुशिखा-
 च्येयं पितामहसमीपस्यचम्पकवने ॥ एवमेव चंसतीर्थेऽपिश्रा-
 षसङ्कल्पः । महानद्यां चंसप्रपतनं महतीर्थम् । ॐ अद्य
 शिवपुरगमनकामो दशाश्वमेधनमस्कारमहं करिष्ये । इति
 सङ्कल्प्य नमस्कुर्यात् । एवमेव चंसनमस्कारेऽपि सङ्कल्पः । ॐ
 अद्य ब्रह्मलोकप्राप्तिकामो गतङ्गस्य पदे श्राद्धमहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य श्राद्धं कुर्यात् । ॐ अद्य मुक्तिकामो म-

स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ज्ञायत । (१) ॐ अद्य
 पितृमूर्तिप्राप्तौ मघो कुण्डे तर्पणमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
 नमस्कुर्यात् । एवं पिण्डदानेऽपि सङ्कल्पः । उद्यन्तकुण्डसमीपे
 मघो कुण्डं ज्ञेयम् । ॐ अद्य पितृस्वर्गनयनकामो रामेश-
 नमस्कारमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तं नमस्कुर्यात् । एवमे-
 याङ्गारकेश्वरनमस्कारेऽपि सङ्कल्पः । ॐ अद्याश्वमेधफलजा-
 भकामो गयाकूपे पिण्डदानमहं करिष्ये । पतितांना पित्रा-
 दीनां श्राद्धं कुर्यात् । (२) एवमेव पिण्डदानं वा इति तु

(१) पूर्वं यन्मतद्वयं विष्णुपदादिषु सुदाये लिखितं तरफान
 १ कथार्थं न पुनरागमनं भवेत्तदर्थं लिखितं पूर्वस्मिन्पदे छति
 । त्वय न कर्तव्यं श्राद्धमिति पुनरलेखनादिति ॥

(२) पतिता यथा ब्रह्मपुराणे । शृङ्खलदंष्ट्रिणखिव्याजविषयज्ञ
 अथा जज्ञैः । सुदूरात्परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥ १ ॥
 नागानां विप्रियं कुर्वन्कृताद्याप्यथ विद्युता । निगृहीताथ ये राज्ञा
 शीर्षदोषेण कुत्रचित् ॥ २ ॥ परदारान् रमन्तथ शिष्यास्त्यतिभि-
 र्वता । असमानैश्च सहीर्षेयाण्डास्ताद्याथ विषयम् ॥ ३ ॥ ज्ञत्वा
 तैर्निहतास्ताथ पाण्डास्तादीन्समाश्रिताः । गराग्निविषदाथैव
 पाखण्डाः कूरुद्वयः ॥ ४ ॥ क्रीडादरायं विषं वज्रं शस्तमुदभ्यनं
 जज्ञम् । निरिहत्तमपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥ ५ ॥ कुमिन्व
 ॥ ६ ॥ ये च सुनामकारकारिणः । सुखे भगवस्तु ये वैचिरस्त्री-

रिष्ये । इति सङ्कल्प्य नमस्कुर्यात् । गृध्रवटेऽन्तरे वसिष्ठाश्रमः ।
 तत्र च वसिष्ठकुण्डवसिष्ठेश्वरौ ज्ञेयौ ॥ ॐ अद्य पितृव्रह्मनि-
 कनयनकामो धेनुकारण्ये पिण्डदानमहं करिष्ये । इति स-
 ङ्कल्प्य पिण्डं दद्यात् । कामधेनुपदस्नाने कामधेनुनमस्कारे
 चैतदैव फलम् । ततः कर्द्माने गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपे
 यथाविधि स्नात्वा । ॐ अद्य पितृस्वर्गनयनकामो गयानाभौ
 श्राद्धमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्कुर्यात् । फल्गुशस्य चण्डी-
 शस्य शशानेशस्य संगमेशस्य च नमस्कारे पूजने च प्रत्येकं
 पितृस्वर्गनयनफलम् । ॐ अद्य गतकुलममुद्धरणपूर्वकव्रह्म-

संवत्सरे कश्चित् देवधर्मप्रयाणत्वाद्गयां कूपे तु वन्युभिः । मात्तंण्ड-
 यात्कूपे वा श्राद्धं हरिहरं श्रद्धयित्ति ब्रह्मपुराणात् । श्रद्धयित्ति
 व्याख्येयं यदीयाथै प्रथमिति । विजिष्यन्तं वज्रपुराणे । दापिनो
 ये दुराचाराः पतितास्त्रीर्षगाः स्वगाः । गयायां पिण्डदानेन पि-
 ण्डमाजो भवन्ति ते । ब्रह्महा च कतप्रय गोघाती पञ्चरातरी ।
 सर्वे ते निष्कृति यान्ति गयायां पिण्डपातनत् । पुराणान्तरेऽपि ।
 ब्रह्महा च कतप्रय गोघाती मधुपक्षया । सर्वेऽपि दुर्व्रतनागानो
 ये च बाह्यगुह्यदुः । सर्वे ते निष्कृति यान्ति गयायां पिण्डपात-
 नत् । पिण्डपातेः सक्तुर्भवेत्पि गयायां सर्वेऽपि सक्तुः । दक्ष आ-
 पातदेवित्यलं तस्यैदुष्टमाश्रयम् । गाराहे । सक्तुः सक्तुः सक्तुः ।
 तस्यैदुष्टमाश्रयम् । गाराहे । सक्तुः सक्तुः सक्तुः ।

रिष्ये । सीताद्वेर्दक्षिणगिरौ मतङ्गपदे पिण्डं दद्यात् । उ-
 त्तकुण्डे मध्याङ्गे स्नात्वा । ॐ अद्य कोटिजन्मावच्छिन्नध-
 ॥द्व्यवेदंपारगविप्रत्वभवनकाम उद्यन्तकुण्डे मध्याङ्गमध्या-
 न्दनमहं करिष्ये । इति सन्ध्यामुपासीत् । अगस्त्यपदे य-
 धाविधि स्नात्वा । ॐ अद्य दिव्यकोटिगणासेव्यमानपितृस-
 हितात्मब्रह्मणोकांगमनकामोऽगस्त्यपदे पिण्डदानमहं क-
 रिष्ये । (१) इति सङ्ख्यप्य पिण्डं दद्यात् ॥ ॐ अद्य योनिब्रह्म-
 टयिभक्तिपूर्वकपरब्रह्मगमनकामो ब्रह्मयोनिप्रवेशनिर्गमावहं
 करिष्ये । इति ब्रह्मयोनिं प्रविश्य निर्गच्छेत् । ॐ अद्य ब्रह्मण्य-
 कामो गयाकुमारनमस्कारमहं करिष्ये । इति सङ्ख्यप्य गया-
 कुमारनमस्कारं कुर्यात् । ॐ अद्य पितृस्वर्गलोकाजनयनकामः
 सोमकुण्डे स्नानमहं करिष्ये । इति स्नायात् । तत्र तर्पणपि-
 ण्डदानयोरप्येतदेव फलम् । ॐ अद्य ससकुलमोक्षकामः का-
 कशिष्योर्वा वाकेभ्यो बलिदानमहं करिष्ये । इति बलिं द-
 द्यात् । ॐ अद्य स्वर्गावाप्तिपूर्वकब्रह्मलोकाजनयनकामः स्वर्ग-
 द्वारेश्वरनमस्कारमहं करिष्ये । इति स्वर्गद्वारेदरं नमस्कृ-
 र्यात् । ॐ अद्य सनैर्मन्त्रपितृस्वर्गजनकाम आकाशगङ्गादा
 पित्रादिपिण्डदानमहं करिष्ये । इति पर्वतोपरोकाशगङ्गादा

(१) पूर्व दिक्पुत्रहमोदेऽगस्त्यपदे बलिदानं तत्र एव देव न
 वसंत्यिति शारददात्मनिष्ठायात् ॥

मार्जनं कृत्वा पिण्डदानं कुर्यात् । ॐ अद्य स्वर्गकामो भ-
 स्मकूटपर्वते भस्मना स्नानं गच्छं करिष्ये । इति प्रेतशिलाया द-
 क्षिणहस्ते भस्मकूटपर्वते भस्मना स्नायात् । तत्रैवाद्रौ अक्ष-
 यवटेश्वरप्रपितामहायै रुक्मिणीकुण्डं तत्पश्चिमे कपिलाना-
 मनदी तत्तरे कपिलेश्वरः । तस्यां नद्यां अमासोत्समागमे
 स्नात्वा कपिले गनमस्कारात्पूजां वा स्वर्गफलम् । ॐ अद्य
 स्वर्गकामो माहेश्वरीकुण्डे अक्षयं करिष्ये । इति स्नात्वा
 तर्पयित्वा च आहं कुर्यात् । रुक्मिणीकुण्डेऽप्येतदेव फलम् ।
 ॐ अद्य सर्वभौभाग्यप्राप्तिकामो मङ्गलागौरीगच्छं पूजयिष्ये
 इति माहेश्वरीकुण्डस्यां मङ्गलागौरीं पूजयेदिति ॥ अथैव
 पक्षिपरिसमाप्तिः कृताः चार्येण परन्तु अन्यान्यपि तीर्थानि
 देवपूजनादीनि कर्तव्यान्वायग्यकानि । तद्यथा । आग्नेये ।
 स्वर्गोत्तरे परगोत्रे या दम्पत्योः पिण्डपातनम् । अपृथक्प्रियं
 आहं पिण्डं चोत्कृतं तर्पणम् । अपृथक्प्रियं चेत्यर्थः । तयान्येऽपि
 विज्ञेयाः यावन्मृत्योः पिण्डं दद्यात् पित्रादेरात्मनोऽपि निर्दे-
 र्शिना । आत्मनोऽपि परम्यापि मया आहं यदा तदा । यदा आ-
 पातयेत्पिण्डं तदा देवदत्तमाद्यतम् । आग्नेये । पिण्डो देवस्त-
 गिर्देवैः स्वकीयद्वन्द्ववार्यैः । आत्मनस्तथा देव अथवा स्वर्ग-
 रेतने ३ कृत्वा दद्यात्तन्मयापि पुत्रादाय ४ । आत्मनस्तथा देव-
 दिग्दायां तु निर्देवंमा । पिण्डनिर्देवं कथं तदा स्यात् । अथि

गोत्रजाः । अन्या इति तान्दमम् । अन्येऽपि गोत्रजा इत्यर्थः ।
 निनाभावः कुशाभावस्याप्युपनक्तः । इदं चान्यस्यात्मने
 जीवतः पिण्डदानं जनार्दनक्षस्ते एव न तु गयातीर्थमात्रे ।
 जनार्दने भस्मावृष्टे तस्य क्षस्ते तु पिण्डदः । मन्त्रेण चात्मने-
 ऽन्येषां सव्येणापि तिलैर्विना । पिण्डं च दधिसंमिश्रं सर्वे ते
 विष्णुभोगपाः । आत्मानं पितृभिः माहं विष्णुभोगं नयेन्नरः ।
 ॐ अद्य विष्णुभोगभागित्यकामो जनार्दनक्षस्ते दधिमि-
 श्रिततिलरहितपिण्डदानं अपुत्रस्यासम्भावितपुत्रस्य मम
 वाऽन्यस्य मरणोत्तराशय्यसुखप्राप्त्यर्थमेभिर्मन्त्रैरहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य पञ्चमन्त्रान् । एष पिण्डो मया दत्तस्तव क्षस्ते
 जनार्दन । गयाशीर्षे त्वया देवो मधुपिण्डो मृते मयि ॥ १ ॥
 रस्तु पिण्डो मया दत्तो यमुद्दिग्य जनार्दन । देहि देव गया-
 शीर्षे तस्मै तस्मै मृते तु तेम् ॥ २ ॥ जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते
 पितृरूपिणे । पितृपित्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥
 गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं
 मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥ ४ ॥ त्रयः पिण्डाः मया दत्तास्तव क्षस्ते
 जनार्दन । परलोकगते मद्यामं चय्यमुपतिष्ठतांम् ॥ ५ ॥ इति प-
 ठित्वा पिण्डत्रयं दत्त्वा तदधो भागे पुण्डरीकाक्षं मर्चयेत् । ॐ
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचन । सत्समीकान्त नमस्तेऽस्तु
 नमस्ते पितृमोक्षद । इति पठित्वा समूज्य नमस्कृत्य तदधो

भागे भीमगयास्थलमुपगत्य पितृविमुक्तिकामः श्राद्धं पिण्ड-
 दानं वा कृत्वा प्रेतकुण्डेः पितृणां प्रेतत्वविमुक्तिकामः श्राद्धं
 पिण्डदानं वा कुर्यात् । कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राज-
 गृहं वनम् ॥ अथवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ।
 एषु चतुर्षु तीर्थेषु वैकुण्ठगिरिकूटनेत्रदण्डशोणगेषु च
 पितृव्रह्मापुरनयनकामः श्राद्धं पिण्डदानं वा कृत्वा शृङ्गकूट-
 पर्वते शम्भुपुरगमनकामो शृङ्गेश्वरं नत्वा सर्वपुरगमनकामो
 शृङ्गवटं गत्वा शिवलोकगमनकामो कृष्णमेघं पापमेघं
 नत्वा विघ्नेशं गयानिर्गमकाले संस्मृत्य सम्युज्य च ॥ स्तुत्वा
 संस्मार्थयेद्देवसादिदेवं गदाधरमित्यग्निपुराणवचसा गन्धः
 दिध्वजदानान्तैः सम्युज्य स्तुतिप्रार्थनां च कुर्यात्तद्यथा । ब्र-
 ह्मोवाच । गदाधरं व्यपगनकाङ्गकल्मषैः गयागतं गदितगुणं
 गुणातिगम् । शुचागतं गिरिवरगौरगोष्ठगं गणाचिंतं गदिनं-
 मघं नमामि ॥ १ ॥ अहः श्रियं त्रिदशगणादिसुश्रिये भवश्रियं
 दितिभवदारुणश्रियम् ॥ १ ॥ कलिश्रियं कलिमन्त्रमर्दनश्रियं
 गदाधरं नमामि तमाश्रितश्रियम् ॥ २ ॥ इडादृढं परिदृढगोढ-
 संस्तुतं कामादृतं सुदृढमहद्विद्विगम् । तमाढ्यगं इददुरि-
 ताघदौकितं स्वदौकितं इदंतरगोचरक्रिभिः ॥ ३ ॥ विदेहकं
 करणकचायिवर्जितं विजन्मक्रं दिनकरवेदिभूपितम् । गदाधरं
 ध्वनिमुखवर्जितं परं नमाम्यहो सततमनादिमीशं ॥ ४ ॥

मनोनिगं मनिगतिवर्जितं परं मरद्वयं श्रुतिशिरमि नुतं बुधैः ।
 चिदात्मकं कानिगनकारणानिगं गदाधरं हृदयगतं नमामि
 तम् ॥ ५ ॥ इति म्नात्वा प्रार्थना यथा । शिवउवाच ॥ अव्यक्त
 रूपो यो देवो मुण्डपृष्ठादिरूपतः । परगुतीर्थादिरूपेण न-
 मास्यादिगदाधरम् ॥ १ ॥ व्यक्तरूपो चि यो देवो जनार्दन-
 स्वरूपतः । मुण्डपृष्ठे स्वयं द्यास्ते नमास्यादि गदाधरम् ॥ २ ॥
 शिवाया देवरूपिण्या स्थितो ब्रह्मादिभिः सुरैः । पूजितं सं-
 स्तुतं देवं नमास्यादि गदाधरम् ॥ ३ ॥ मघदादेश जगतो
 व्यक्तस्यैकं चि कारणम् । अव्यक्तं ज्ञानरूपं तं नमास्यादि-
 गदाधरम् ॥ ४ ॥ यं च दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा प्रणम्य
 तम् । यादाद्यैर्ब्रह्मलोकानिर्नमास्यादिगदाधरम् ॥ ५ ॥
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहकारवर्जितम् । चाग्रत्स्रप्रविनि-
 र्मुक्तं नमास्यादिगदाधरम् ॥ ६ ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण प-
 दरूपेण संस्थितम् । मुखादिभिर्जङ्गरूपेण नमास्यादिगदाध-
 रम् ॥ ७ ॥ नित्यानित्यविनिर्मुक्तं सत्यमानन्दमव्ययम् । तु-
 रीयं ज्योतिरात्मानं नमास्यादिगदाधरम् ॥ ८ ॥ इति वा-
 यवीयगयामाहात्म्ये पञ्चमाध्यायोक्तगदाधरस्ततिप्रार्थना
 समाप्ता ॥

॥ अन्योऽपि गयायाह विज्ञेयो विचारः ॥

भागे भीमगयास्यन्मुपगत्य पितृविमुक्तिकामः श्राद्धं पिण्ड-
 दानं वा कृत्वा प्रेतकुण्डे पितृणां प्रेतत्वविमुक्तिकामः श्राद्धं
 पिण्डदानं वा कुर्यात् । कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राज-
 शृङ्गं वनम् ॥ अवनस्यायमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना
 एषु चतुर्षु तीर्थेषु वैकुण्ठगिरिकूटनेत्रदण्डशौणगेषु
 पितृब्रह्मापुरनयनकामः श्राद्धं पिण्डदानं वा कृत्वा शृङ्ग-
 पर्वते शम्भुपुरगमनकामो शृङ्गेश्वरं नत्वा सर्वपुरगमनकां
 शृङ्गवटं गत्वा शिवलोकगमनकामो चण्णमोक्षं पापमो-
 नत्वा विघ्नेशं गया निर्गमकाले संस्मृत्य सम्युज्य च । स्त-
 संस्मार्थयेद्देवमादिदेवं गदाधरमित्यग्निपुराणवचसा गन्-
 दिध्वजदानान्तैः सम्युज्य स्तुतिप्रार्थनां च कुर्यात्तद्यथा । ब्र-
 ह्मोवाच । गदाधरं व्यपगनकाञ्जकल्पपे गयागतं गदितगु-
 गुणातिगम् । शुचागतं गिरिवरगौरगेहृगं गणांचितं गदि-
 मच्छं नमीमि ॥ १॥ अहः श्रियं त्रिदशगणादिस्तुश्रिये भवश्रि-
 दितिभवदारुणश्रियम् ॥ नश्रि

प्रदत्तः । शिल्पक्रीणां पितरः सपत्न्यमातामहाः । अत्रायं
 नमो न विपत्तिनः किन्त्वेकोद्दिष्टविधानमात्रं उभयविवक्षायां
 वाक्यभेदापत्तेः, अत्र सः प्रघट्टकोक्त एव ग्राह्यः ॥

॥ अथ गयास्यविप्रप्रशंसा ॥

यायवीथे । यद्वाप्रकल्पितान्विप्राण्डव्यकव्यादिनाऽर्चयेत् ॥
 तैस्तैस्तैःपिताः मर्षाः पितृभिः पूर्वदेवताः । आग्नेये । ये यु-
 श्मान्युशयिष्यन्ति गयायामागता नराः । एव्यकव्यैर्द्वैः श्रा-
 दैस्तीर्था कुनगतं व्रजेत् । नरान्स्वर्गलोकाय स्वर्गलोका-
 त्परां गतिम् । स्मृतिरत्नावल्यासपि । यदि पुत्रो गयां गच्छे-
 त्कदाचित्कान्पर्ययात् । तानेव भोजयेद्विप्रान्ब्राह्मणा वै प्र-
 कल्पितान् । इति पुराणवचनमुदाहृत्याचारधारणम् ॥

॥ अथ गयाश्राद्धकालः ॥

तत्र यायवीथे । गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
 अधिभासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुकयोः । न त्यक्तव्यं गया-
 श्राद्धं सिंहस्ये च बृहस्पतौ । अग्निपुराणे । गयाश्राद्धं प्रकु-
 र्वीत सङ्गान्त्यादौ विशेषतः । काले चापरपक्षे वा चतुर्थ्या-
 दितिथिष्वपि ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् । मकरे वर्तमाने तु ब्रह्मणे
 चन्द्रद्वययोः । दुर्गभं त्रिपुल्लोकेषु गयायां पिण्डपातनमिति ॥

॥ अथ गयाश्राद्धे केचिद्विशेषधर्माः ॥

चन्धे । मरानये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशा-

विवाहघ्नतच्छूडासु वर्षमर्द्धं तद्वृकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं
 न कुर्यात्तिलतर्पणम् । स्मृतिस्फुट्टे । विवाहोपनयादूर्ध्वं वा
 वर्षमर्द्धमेव च । न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करकाणि च
 तथा । वृद्धिमात्रे तथाऽन्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया ॥ कृत
 गर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकं तु कर्मिणाम् । इत्यादि अयं ग
 यायां न प्रवर्तते । महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृते
 हि ॥ कृतेद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः । इति स्फु
 ट्टवचनात् । तथा । पित्रोः क्षयाद्दे यज्ञे च पितृयज्ञे महा-
 लये ॥ गयायां पिण्डदानस्य न कदाचिन्निराक्रियेति वच-
 नाच्च । अन्यः सर्वोऽपि विशेषः सामान्यविधितएवावसेयः ।
 तिलतर्पणेऽपि विशेषः स्मृतिदर्पणेषुक्तः । उपरागे व्यतीपाते
 गयायामथ पर्वणि । आदित्यादिनिषेधेऽपि कर्त्तव्यं तिलतर्-
 पणम् ॥ तथा । पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां च महालये ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तिलयुक्तं तु तर्पणम् । इति ॥

॥ अत्र पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टमेव न तु पार्वणम् ॥

तथा हेमाद्रिणा बौधायनवचउदाहृतम् । उपाध्याय-
 गुरुश्वश्रूपितृव्याचार्यमातुजाः । श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रयाज्यत्विक्
 प्रियपोपकाः । भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ।
 पितरः पितृपत्नीनां पितुर्मातृश्च या स्वजाः । सखिद्रव्यद-
 शिष्याश्च तीर्थे चैव महालये । एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयः

प्रकृतः । पितृपत्नीनां पितरः सपत्नमातामहाः । अत्रायं
 भोगो न विपत्तिः कित्थे कोट्टिपिधानमात्रं उभयविषयायां
 वाक्यभेदापत्तेः, अत्र गः प्रघट्टकोक्त एव घाघः ॥

॥ अथ गयास्यविप्रप्रशंसा ॥

पायवीथे । ब्रह्माप्रकल्पितान्निप्राणव्यवस्थादिनाऽर्चयेत् ॥
 तैस्तैस्तोपिताः सर्वाः पितृभिः पूर्वदेवताः । आग्नेये । ये शु-
 भान्पूजयिष्यन्ति गयायामागता नराः । ह्यव्यक्तव्यैर्हनेः आ-
 दैस्तेषां कुन्तशतं व्रजेत् । नरकान्स्वर्गलोकाय स्वर्गलोका-
 त्परां गतिम् । स्मृतिरत्नावल्यागपि । यदि पुत्रो गयां गच्छे-
 त्कदाचित्कालपर्ययात् । तानेव भोजयेद्विप्रान्ब्राह्मणा वै प्र-
 कल्पितान् । इति पुराणवचनमुदाहृत्याचावधारणम् ॥

॥ अथ गयात्राहकालः ॥

तत्र वायवीथे । गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
 अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुकयोः । न त्यक्तव्यं गया-
 त्राहं सिंहस्ये च बृहस्पतौ । अग्निपुराणे । गयात्राहं प्रकु-
 र्वीत सङ्गान्त्यादौ विशेषतः । काले चापरपक्षे वा चतुर्थ्या-
 दितिथिष्वपि ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् । मकरे वर्त्तमाने तु व्रह्मणे
 चन्द्रवर्षयोः । दुर्लभं त्रिपुल्लोकेषु गयायां पिण्डपातनमिति ॥

॥ अथ गयात्राहे केचिद्विशेषधर्माः ॥

नवत्ये । महान्तये गयात्राहे प्रेतत्राहे दशा-

न्हिके ॥ पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेदिति । वृ-
 द्विश्राद्धे गयाश्राद्धे प्रीतियाद्धे तथैव च ॥ सपिण्डीकरण-
 श्राद्धे न जपेत्पितृहस्तकमिति । पिण्डद्रव्याणि च वायवीये ।
 पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा तण्डुलैः फलमूला-
 द्यैर्गयायां पिण्डदे भवेत् ॥ सक्तुर्यवपिष्टम् । पिष्टकं तण्डुल-
 पिष्टम् । तण्डुला अखण्डा एव । पायसादीनां पूर्वपूर्वाभां
 उत्तरोत्तरं द्रव्यं श्राद्धम् । अन्यदपि पिण्याकतिगुडादि-
 द्रव्यमपि श्राद्धम् । पिण्डप्रमाणं तु वायवीये । मुष्टिमात्र-
 प्रमाणेन आर्द्रामलकमात्रतः ॥ शमीपत्रप्रमाणाद्वा गयापि-
 ष्ण्डो विधीयते ॥

इति वाचस्पतिमिश्रकृततीर्थचिन्तामणौ गयाप्रकाश-
 पद्धतिर्निर्णयसहिता समाप्ता ॥

वेदवेदाङ्गन्द्युते १८४४ तपस्येऽर्जुनपक्षके ॥ युगलप्रा-
 किशोरेण पाठकेन तु शोधिता ॥ १ ॥ श्रीदत्तोपाध्यायवरै-
 पितृभक्तिः सुनिर्मिता ॥ श्रीवाचस्पतिमिश्रैस्तु गयाश्राद्धस्य प-
 द्दतिः ॥ २ ॥ रचिता विदुषां प्रीत्यै संस्कृता सोसकायरैः ॥
 चरिप्रकाशयन्ते च मुद्रिता सुप्रकाशिता ॥ ३ ॥

भूमिका

—(०)—

मुझ को इस पुस्तक का प्रकाश करना आवश्यक विदित इसलिये हुआ है कि आज कल देवनागरी वर्णों के उच्चारण में बहुधा जो गड़बड़ हुई है उस उम्र को छोड़कर यथायोग्य वर्णों का उच्चारण मनुष्य करें। जैसे ज्ञा, इस में ज् + ज्ञ + आ, ये तीन अक्षर मिले हैं इन का उच्चारण भी जकार जकार और आकार ही का होना चाहिये किन्तु ऐसा न हो कि जैसे दक्षिणात्य लोग अर्थात् द्राविड़, तैलङ्ग, कारणाटक और महाराष्ट्र दानान, गुजराती लोग ग्यान और पञ्चगौड़ ग्यान ऐसा अशुद्ध उच्चारण अन्धपरम्परा से वेदादिशास्त्रों के पाठ में भी करते हैं। जैसे ही पञ्चगौड़ प्रायः घेप के स्थान में स का और कोई कोई ख का और य के स्थान में ज का उच्चारण करते हैं। जैसे ही यङ्गाली लोग प और स के स्थान में भी श का उच्चारण किया करते हैं। यह अन्धपरम्परा नष्ट होकर शुद्धोच्चारण की परम्परा होनी योग्य है। और जैसे पाणिनिपुत्र शिक्षा में तिरमठ अक्षर वर्णमाला में माने हैं उन की गणना पूरी करने के लिये कई एक लोगों ने (कुं रुं गुं घं) इन चार को यम मानके तिरमठ अक्षर पूरे किये हैं, भला यहां विचारना चाहिये कि जब पूर्वोक्त यम हैं तो (कुं, टुं, टुं, भुं, डुं, डुं) इत्यादि यम क्यों न हैं और जो कोई कहे कि (पलिकुंजी, चख्खुननुः, जग्गमिः, जग्गनुः) इत्यादि में (क् र् ग् प्) ये वर्ण यम कहाने और

प्रातिशाख्य में भी प्रसिद्ध है तो क्या इस बात को वे नहीं जानते कि वे वर्णान्तर कभी नहीं हो सकते क्योंकि वे तो कवर्ग में पड़े ही हैं ॥

तथा अपाणिनीयशिक्षा को पाणिनिकृत मानके पाठ किया करते और उस को वेदाङ्ग में गिनते हैं क्या वे इतना भी नहीं जानते कि (आशिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा) अर्थ—मैं जैसा पाणिनि मुनि की शिक्षा का मत है वैसी शिक्षा करूँगा इस में स्पष्ट विदित होता है कि यह ग्रन्थ पाणिनि मुनि का बनाया नहीं किन्तु किसी दूसरे ने बनाया है ऐसे २ धर्मों की निवृत्ति के लिये बड़े परिश्रम से पाणिनिमुनिकृत शिक्षा का पुस्तक प्राप्त कर उन सूत्रों को सुगम भाषा में व्याख्या करके वर्णोच्चारण विद्या को शुद्ध प्रतिष्ठित करता हूँ कि मनुष्यों को थोड़े ही परिश्रम से वर्णोच्चारणविद्या की प्राप्ति शोच हो जाये ॥

इस ग्रन्थ में जो २ बड़े अक्षरों में पाठ है वह २ पाणिनिमुनिकृत और मध्यम अक्षरों में अष्टाध्यायी और महाभाष्य का पाठ और जो छोटे अक्षरों में छपा है वह मेरा बनाया है ऐसा सर्वत्र समझना चाहिये ॥

इति भूमिका समाप्ता

अथ वर्णोच्चारणशिक्षा ॥

(प्रश्न) वर्ण वा अक्षर किन को कहते हैं ?

१- (उत्तर) अक्षरं नक्षरं विद्यादश्रोतेर्था सरोऽक्षरम् ।
वर्ण वाहुः पूर्वसूत्रे किमर्थमुपदिश्यते ॥ महाभाष्य । अः
१ । पा० १ । आ० २ ॥

मनुष्य (अक्षरं नक्षरम्) को सर्वत्र व्याप्त जिन का कभी विनाश नहीं होता (वर्ण वाहुः पूर्वसूत्रे) अथवा जिन को पूर्व सूत्र (१) में वर्ण और अक्षर कहते हैं (विद्यात्) उन को प्रश्न से जानें ॥

(प्रश्न) किसलिये इन का उद्देश किया जाता है :

२- (उत्तर) वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च यत्र वर्तते ।
तदर्थमिष्टबुद्धयर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

सोऽप्यमक्षरसमाप्तापो याकृतमाज्ञायः पुष्पितः कालितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो महाराशिः सर्ववेदपुण्यकालावातिश्रास्य ज्ञाने भवति । महाभाष्य अ० १ । पा० १ । आ० २ ॥

मनुष्य (यत्र) जिस में (यत्र च) जहाँ जहाँ वेद और भाष्य हो पाए हैं (वाग्विषयः) और वे जो वाणी वा विषय अर्थात् (वेदग्रन्थ) वर्णों का उच्चारण विज्ञान है उस को जान मर्के (तदर्थम्) इस इष्ट बुद्धि अर्थात् वर्णों वा उच्चारण अर्थात् ज्ञान और स्वयं उच्चारण में महाराशि

(1) महाभाष्यी के मत से उक्त सूत्रों के अन्वय में यह बतिया है, महाभाष्य की शीर्षक में लिखा पूर्व सूत्र और हम में ही अक्षरं • इन की शीर्षक में पूर्व सूत्र अक्षरं • इन सूत्र में वर्ण वा अक्षरं कहते हैं ॥

५—(उत्तर) तमकरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशान्ति
विप्राः । स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः
पुरुषं युनक्ति ॥ २ ॥

(विप्राः) विद्वान् लोग (तम्) उस आकाशवायुप्रतिपादित
(अक्षरम्) नाशरहित (गुहाशयम्) विद्यासुशिक्षासहित बुद्धि में स्थित
(परम्) अत्युत्तम (पवित्रम्) शुद्ध (ब्रह्म) शब्दब्रह्मराशि की (सम्यक्)
अच्छे प्रकार (उशान्ति) प्राप्ति की कामना करते हैं और (स एव)वही
(सम्यक्प्रयुक्तः) अच्छे प्रकार प्रयोग किया हुआ शब्द (अभ्युदयेन)
शरीर आत्मा मन (च) और स्वसम्बन्धियों के लिये इस संसार के सय
सुख तथा (श्रेयसा) विद्यादि शुभ गुणों के योग (च) और मुक्ति
पुख से (प्रसपम्) मनुष्य को (युनक्ति) युक्त कर देता है इसलिये
इस वर्णोच्चारण की श्रेष्ठ शिक्षा से शब्द के विज्ञान में सब लोग प्रयत्न करें ॥

शब्द का लक्षण ।

६—श्रोत्रोपलाब्धिर्बुद्धिनिर्वाहः प्रयोगेणाभिज्वलित आका-
शदेशःशब्दः ॥ महामा० अ० १ । पा० १ । सू० २ । आ० २ ॥

यह (अ इ उ ण्) सूत्र की व्याख्या में लिखा है कि (श्रोत्रोप-
लाब्धिः) जिस का कान इन्द्रिय से ज्ञान (बुद्धिनिर्वाहः) और बुद्धि से
निरन्तर ग्रहण (प्रयोगेणाभिज्वलितः) जो उच्चारण से प्रकाशित होता
तथा (आकाशदेशः) जिस के निवास का स्थान आकाश है (शब्दः)
वह शब्द कहलाता है ॥

(प्रश्न) वर्णमाला में कितने वर्ण हैं ?

७—(उत्तर) त्रिपष्टिः ॥ ३ ॥

तिरसठ हैं । अकारादि वर्णों में विभक्त हैं छन्दः—

चारह प्रक्षरी का स्वरूप ॥

क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्	क्
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
।	।।	ि	ी	ु	ू	े	ै	ो	ौ	.	ः
क	का	कि	की	कु	कू	के	कै	को	कौ	कं	कः

संयोगवचनम् ॥

क् य अ-क्य	ज् ज्ञ अ-ज्ञ	क् ऋ-रु	क् व अ-क
क् च अ-कच	ह् य अ-ह्य	क् ॠ-कृ	क् प अ-कप
क् र अ-कर	ह् व अ-हव	क् ल-कृ	श् य अ-श्य

जैसे यह ककार का स्वरा के साथ मेल करके स्वरूप दिखलाया है वैसे ही खकारादि वर्णों का स्वरा के साथ मेल और स्वरूप का विज्ञान बुद्धि से पढ़ने पढ़ानेवालों को लिख लिखा कर ठीक २ करना चाहिये ॥

स्वरा का लक्षण ॥

८-स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ महाभाष्ये अ० १ । पा० २ । सू० २९ । आ० १ ॥

जिन के उच्चारण में दूसरे वर्णों के सहाय को अपेक्षा न हो वे स्वर कहते हैं ॥

स्वरों की संज्ञा ॥

१-ऊकालोऽङ्गुस्वदीर्घप्लुतः ॥ अ० १। पा० २। सू० २०

स्वरों को ह्रस्व दीर्घ और प्लुत भेद से तीन संज्ञा है। इन उच्चारण समय का लक्षण यह है कि जितने समय में अक्षर के मूल क नाड़ी की गति एक बार होती है उतने समय में ह्रस्व उससे दूने का मे दीर्घ और उस के तिगुने काल में प्लुत का उच्चारण करना चाहिए और स्वरों के उदात्तादि भी गुण है ॥

१०-उच्चैरुदात्तः ॥ अ० १। २। २९ ॥

उर्ध्वध्वनि से उदात्त। और

११-नीचैरनुदात्तः ॥ अ० १। २। ३० ॥

नीचे स्वर से अनुदात्त बोला जाता है।

१२-समाहारः स्वरितः ॥ अ० १। २। ३१ ॥

उदात्त और अनुदात्त स्वरों को मिला कर बोलना स्वरित कहा जाता है।

१३-ह्रस्वं लघु ॥ अ० १। ४। १० ॥

ह्रस्व स्वर की लघु संज्ञा। और

१४-संयोगे गुरु ॥ अ० १। ४। ११ ॥

जो दो वा अधिक व्यंजनों का संयोग परे हो तो पूर्व ह्रस्व अक्षर की गुण संज्ञा होती है। जैसे (विप्रः) यहां वकार में इकार की गुण संज्ञा है क्योंकि इस के परे पकार और रेफ का संयोग है ॥

१५-दीर्घ च ॥ अ० १। ४। १२ ॥

और दीर्घ को भी गुण संज्ञा है।

१६-हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ अ० १। ५। १७ ॥

अनन्तर अर्थात् अक्षरों का जो व्यवधान उस से रहित होने को संयोग संज्ञा है ॥

व्यञ्जन का लक्षण ॥

१७-अश्वम्भवति व्यञ्जनमिति ॥ म० भा० ॥

अ० १ । पा० २ । सू० २९ । आ० १ ॥

जिन का उच्चारण बिना स्वर के नहीं हो सकता वे व्यञ्जन कहलाते हैं।

उच्चारण करनेवालों के गुण ॥

१८-माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।

धैर्यं लपसमर्थं च पठेने पाठका गुणाः ॥

(माधुर्यम्) वर्णों के उच्चारण में मधुरता (अक्षरव्यक्तिः) मिथः अक्षर (पदच्छेदः) पृथक् २ पद (तु) और (सुस्वरः) सुन्दरवर्ण (धैर्यम्) धीरता (च) और (लपसमर्थम्) विराम यथा सार्थकत और धीमा ह्रस्व दीर्घ प्लुत उदात्त अनुदात्त स्वरित स्वरस्पर्श आदि आभ्यन्तर और विवारादि वाह्य प्रयत्न से अपने २ स्थानों में वर्णों का उच्चारण करना तथा सत्यभाषणादि भी वर्णों के उच्चारण करनेवालों के गुण हैं ॥

स्वरो के उच्चारण में दोष ॥

१९-मस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमञ्जुकनं ध्वानमपो विकम्पितम् ॥ सन्दष्टमेणीरुतमर्द्धकं द्रुतं विकीर्णमेनाः स्वरदो भावनाः ॥ महाभाष्य अ० १ । पा० १ । आ० १ ॥

वा लोहार की भाँठी के समान उच्चारण करना (विकम्पितम्) जैसे कम्प करके बोलना (सन्दृष्टम्) जैसे किसी वस्तु को दृष्टि से काटते हुए बोलना (यणिकृतम्) जैसे हरिण कूद के चलते है वैसे ऊपर नीचे ध्वनि से बोलना (अर्द्धकम्) जितने समय में जिस वर्ण का उच्चारण करना चाहिये उम के आधे समय में बोलना (द्रुतम्) त्वरा से बोलना (विकीर्णम्) जैसे कोई वस्तु बिखर जाय वैसे उच्चारण करना ये सब दोष स्वरो के उच्चारण करनेहारों के है ॥

२०-अप्रतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः । शशः पप इति मा भूत् ।
 पुलाशः पलाप इति मा भूत् । मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् ॥
 महाभाष्य अ० १ । पा० १ । आ० १ ॥

व्यञ्जनों के उच्चारण में भी दोषों को छोड़कर बोलना चाहिये । जैसे (शशः), इन तालव्य शकारों के उच्चारण में (पप इति मा भूत्) मूर्द्धन्य पकारों का उच्चारण करना (पुलाशः पलापः) यहाँ भी पूर्ववत् जानना (मञ्चकः) कोई इस च के स्थान में (मञ्जकः) ज का उच्चारण करे इत्यादि व्यञ्जनों के उच्चारण करनेहारों के दोष कहते है हमलिये जिस २ अक्षर का जो २ स्थान प्रयत्न और उच्चारण का क्रम है वही उम २ का उच्चारण करना योग्य है ॥

(प्रम) इमं गन्ध में कितने प्रकार है ।
 २१-(उत्तर) स्थाननिर्दकरणमिदं प्रयत्न एषां द्विधाऽनित्तः

स्थानम् । पीठवति नृत्तिकारः प्रक्रम एषोऽथ नागितजात्पक्षा
 स्थाना करण, वायुप्रता प्रयत्न, वायु प्रयत्न, स्थान में वायु का ताहना नृत्तिकार, प्रक्रम और नामि के स्थानों में वायु का उ उ से बाह्य प्रयत्न रूप में इम गन्ध में है ॥

अथ प्रथमं प्रकरणम् ॥

२२-मकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः ॥ ५ ॥

आ आ१ अ२, कु अर्थात् क, ख) ग, घ, ङ, च और : विसर्जनीय

इन वर्णों का कण्ठ स्थान है। अर्थात् जो जिह्वा का मूल कण्ठ का अग्रभाग काकलक के नीचे देश है उस कण्ठ स्थान से इन का शुद्ध उच्चारण होता है ॥

२३-हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम् ॥ ६ ॥

कई एक आचार्यों का ऐसा मत है कि हकार और : विसर्जनीय का उच्चारण उरःस्थान अर्थात् कण्ठ के नीचे और स्तनों के ऊपर स्थान से करना चाहिये ॥

२४-जिह्वामूलीयो जिह्वयः ॥ ७ ॥

और वे ऐसा भी मानते हैं कि जिस लिये जीभ के मूल से इस जिह्वा-मूलीय का उच्चारण होता है इसलिये यह जिह्वामूलीय कहाता है ॥

२५-कवर्गं ऋवर्णश्च जिह्वयः ॥ ८ ॥

तथा उन का यह भी मत है कि जिस कारण कवर्ग और ऋवर्ण अर्थात् ह्रस्व दीर्घ और प्लुत का जिह्वामूल भी स्थान है इस से इन को जिह्वा की जड़ में से भी धोलना अशुद्ध नहीं ॥

२६-सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके ॥ ९ ॥

जिसलिये अवर्ण का उच्चारण सब मुख में करना शुद्ध है इसलिये कोई आचार्य अवर्ण को सर्वमुखस्थान वाला कहते हैं ॥

२७-कण्ठानास्यमात्रानित्येके ॥ १० ॥

तथा कई एक आचार्यों का मत ऐसा भी है कि जिन ९ वर्णों का कण्ठ स्थान है उन सब का उच्चारण मुखमात्र में होना भी शुद्ध नहीं ॥

२८-इक्षुपशास्त्रालङ्घ्याः ॥ ११ ॥

जो ड, ई, इइ, चु अर्थात् घ, छ, ज, झ, ञ, य और श हैं इन का तालु स्थान अर्थात् दाँतों के ऊपर से उच्चारण करना चाहिये जैसे च के उच्चारण में जिस स्थान में जैसी जीभ की क्रिया करनी होती है वैसे शकार का उच्चारण करना योग्य है ॥

२९-ऋदुरपा मूर्धन्याः ॥ १२ ॥

ऋ, ऋइ, ट, ठ, ड, ढ, ण, र और प का उच्चारण मूर्धा स्थान अर्थात् तालु के ऊपर से करना चाहिये। जैसी क्रिया ट के उच्चारण में की जाती है वैसे ही प के उच्चारण में करनी उचित है ॥

३०-रेफो दन्तमूलीय एकेषाम् ॥ १३ ॥

कई एक आचार्यों का ऐसा मत है कि र का उच्चारण दाँत के मूल से भी करना योग्य है ॥

३१-दन्तमूलस्तु तवर्गः ॥ १४ ॥

वैसे ही कई एक आचार्यों के मत में तवर्ग अर्थात् त, थ, द, ध और न का उच्चारण दन्तमूल स्थान से भी करना अच्छा है ॥

३२-लृतुलसा दन्त्याः ॥ १५ ॥

लृ लृइ तु अर्थात् ल, ला, द, ध, न, ल और स इन वर्णों का दन्तस्थान अर्थात् दाँतों में जिह्वा लगाके उच्चारण करना ठीक है ॥

३३-वकारो दन्तयोऽयः ॥ १६ ॥

व का उच्चारण दाँत और ओष्ठ से होना चाहिये ॥

३४-सृक्किणीस्थानमेके ॥ १७ ॥

कई एक आचार्यों के मत में वकार का मूर्धन्या स्थान से बोलना चाहिये। त और ओष्ठ के बीच में स्थान है उस को मूर्धन्या कहते हैं

व्या ओऽयाः ॥ १८ ॥

क, द, भ, म और ः इस उपसर्गान्त का ओष्ठ स्थान

३६-मनुस्वारयमा नासिक्याः ॥ १९ ॥

ऊ को छोड़के ७ और मनुस्वार को नासिका से बोलना शुद्ध है ॥

३७-कण्ठ्यनासिक्यमनुस्वारमेके ॥ २० ॥

कंठ और नासिका स्थानवाले ढकार को कोई आचार्य मनुस्वार के समान केवल नासिका स्थानों कहते हैं ॥

३८-पमाश्च नासिक्यलिङ्गामूलीया एकेषाम् ॥ २१ ॥

कई एक आचार्यों के मत से यम वर्ण अर्थात् छं, छं, ७ ये भी नासिका और जिह्वामूल स्थानवाले हैं ॥

३९-एद्वैती कण्ठ्यतालव्यी ॥ २२ ॥

ए से कंठ और तालु से बोलने योग्य है ॥

४०-प्रोद्गीती कण्ठ्योष्ठी ॥ २३ ॥

ओ औ को कंठ और घोष्ठ से बोलना शुद्ध है ॥

४१-इज्जणनमाः स्वस्थाननासिकास्थानाः ॥ २४ ॥

ढकारादि पाँच वर्णों को स्व २ स्थान और नासिका स्थान से बोलना चाहिये ॥

४२-हे हे वर्णै रमध्यक्षराणामारम्भके भवत इति ॥ २५ ॥

मध्यक्षर अर्थात् जो (ए, ऐ, ओ, औ) हैं इन में हो २ वर्ण मिले होते हैं जैसे (अ, आ) से हाँ ई) मिल के हाँ (ब, बा, से म, मे) मिल के मे (व, वा, से उ, उ) मिल के वो (वावा, से जो, जो) मिल के जी हो, जाते हैं। जैसे यकार के बाद में अकार का कंठ और तालु में इकार का तालु स्थान है इसी प्रकार दोकार में प्रथम ह्रस्व और द्रुमता घोष्ठ स्थान है ॥

४३-सरेफ अवर्णः ॥ २६ ॥

जो रेफ के अक्षर हैं उन को मुहूर्त स्थान से बोलना चाहिये ॥

इति प्रथमं प्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अब स्थानों के कहने के पश्चात् दूसरे प्रकरण का आरम्भ करते हैं। इस में जैसी २ क्रिया से जिस २ वर्ण का उच्चारण करना होता है उसर का वर्णन है, परन्तु यहां इतना अशुभ्य समझना है कि सब वर्णों के उच्चारण में जिह्वा मुख्य साधन है क्योंकि उस के बिना किसी वर्ण का उच्चारण कभी नहीं हो सकता ॥

४४- जिह्वचतालव्यमूर्द्धन्यदन्त्यानां जिह्वया करणम् ॥१॥

जिन का जिह्वामूल, तालु, मूर्द्धा और दन्त स्थान है उन के उच्चारण में जिह्वा मुख्य साधन है। क्योंकि जिस २ वर्ण का जो २ स्थान कहा है उस २ में जिह्वा लगाने ही से उन का ज्यों की त्यों उच्चारण होता है। यह सामान्य सूत्र है। इस का विशेष विधान आगे कहते हैं ॥

४५- जिह्वामूलेन जिह्वयानां तद्येषामभ्यासम् ॥ २ ॥

जिन वर्णों का जिह्वामूल अभ्यास अर्थात् उच्चारणस्थान है उन जिह्वामूलीय वर्णों का जिह्वामूल से स्पर्श करके उच्चारण करना चाहिये ॥

४६- जिह्वोपाग्रेण मूर्द्धन्यानाम् ॥ ३ ॥

जिन वर्णों का मूर्द्धा स्थान कहा है उन का उच्चारण जिह्वा के उपरले अग्रभाग से मूर्द्धा की स्पर्श करके करना चाहिये ॥

४७- जिह्वोपाधः करणं वा ॥ ४ ॥

इन के उच्चारण में दूसरा पक्ष यह भी है कि जिह्वोपाध के अधो-भाग से मूर्द्धा की स्पर्श करके उच्चारण करना योग्य है ॥

१८-जिह्वाग्रेण दन्त्यानाम् ॥ ५ ॥

जिन वर्णों का दन्त स्थान कड़ा है उन का उच्चारण जिह्वा के अग्रभाग से टांठों को स्पर्श करके ही करना चाहिये ॥

१९ - इत्येतदन्तःकरणम् ॥ ६ ॥

इस प्रकार से मुख के भीतर स्थानों में वर्णों की उच्चारण क्रिया जाननी चाहिये ॥ इति द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अथ तृतीयं प्रकरणम् ॥

अब स्थान और करण के कहने परचात् तीसरे प्रकरण का आरम्भ किया जाता है । इस में आभ्यन्तर प्रयत्नों का वर्णन किया है ॥

५०-प्रयत्नोऽपि द्विविधः ॥ १ ॥

प्रयत्न भी दो प्रकार के होते हैं ॥

५१-आभ्यन्तरो वाह्यश्च ॥ २ ॥

आभ्यन्तर और वाह्य ॥

५२-आभ्यन्तरस्तावत् ॥ ३ ॥

इन दोनों में से प्रथम आभ्यन्तर प्रयत्नों को कहते हैं ॥

५३-स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः ॥ ४ ॥

फकार से लेके मकारपर्यन्त २१ दक्षिण वर्णों का स्पृष्ट प्रयत्न है अर्थात् जिह्वा से स्पर्श २ स्थानों में स्पर्श करके इन वर्णों का उच्चारण करना शुद्ध है ॥

५४-ईपत्स्पृष्टकरणा अन्तस्थाः ॥ ५ ॥

घोड़े स्पर्श करके अन्तस्थ अर्थात् य, र, ल, व का उच्चारण करना चाहिये ॥

५५—ईपद्विवृतकरण उच्चारणः ॥ ६ ॥

जिसलिये उच्च अर्थात् ग, प, स, ह का अपने व स्थान में जिष्ठ का किञ्चित् स्पर्श कर्के शुद्ध उच्चारण होता है इसलिये इन का ईपद्विवृत प्रयत्न है ॥

५६—विवृतकरण वा ॥ ७ ॥

और इस में डूमरा यह भी है कि स्व व स्थान को जीभ से स्पर्श के बिना भी इन का उच्चारण करना शुद्ध है इसलिये ग, प, स, ह का विवृत प्रयत्न भी है ॥

५७—विवृतकरणाः स्वराः ॥ ८ ॥

जिसलिये उक्त स्थानों से जीभको अलग रख के स्वरों का उच्चारण करना योग्य है इसलिये इन का विवृत प्रयत्न है ॥

५८—संवृतस्वकारः ॥ ९ ॥

अकार का संवृत प्रयत्न है क्योंकि इस का उच्चारणकण्ठ को संकोच करके होता है परन्तु इस का कार्य करने के समय विवृत प्रयत्न ही होता है ॥

५९—इत्येषाऽन्तःप्रयत्नः ॥ १० ॥

यह आभ्यन्तर प्रयत्नों का प्रकरण पूरा हुआ ॥
इति तृतीयं प्रकरणम् ॥

अथ चतुर्थं प्रकरणम् ॥

६०—मप वाह्याः प्रयत्नाः ॥ १ ॥

अब इस के आगे चौथे प्रकरण में वर्णों के वाह्यप्रयत्नों का वर्णन करते हैं ॥

६१—वर्णाणां प्रथमद्वितीयाः शपसबिसर्जनीयजिह्वामूली-
योपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः प्रवासाऽनु-
प्रदानाश्चाऽघोरः ॥ २ ॥

यहां वर्ग शब्द से (कु, चु, टु, तु, पु) इन पांचों का ग्रहण है इन के दो २ वर्ण अर्थात् फर्ग में (क, ख,) चवर्ग में (च, छ,) टवर्ग में (ट, ठ,) तवर्ग में (त, थ,) पवर्ग में (प, फ,) ङमें में (ञ, ण,) और (:) विसर्जनीय (ः) जिह्वामूलोय (ङ) उपध्मानीय (छ, छ,) ये दो यम इन १८ अठारह वर्णों का (विवृत कंठ) अर्थात् कंठ को फैला (श्वासानुप्रदान) उच्चारण के पश्चात् श्वास की युक्त कर और (अघोष) सूक्ष्म ध्वनि की योजनारूप क्रिया करके इन का उच्चारण करना चाहिये ॥

६३-एके अल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः ॥ ३ ॥

पांचों वर्णों के प्रथम तृतीय और पञ्चम अर्थात् (क, ग, ङ, च, ज, ट, ठ, ण, त, द, न, प, ब, म, य, र, ल, व,) यम प्रथम तृतीय अर्थात् (छ, ञ) इतने सव अल्पप्राण अर्थात् ये छोड़े और (ख, घ, छ, फ, ठ, ड, य, ध, फ, भ, श, ष, स, ह, (:) (ः) (') (छ, छ) और प्रकारादि स्वर ये सब महाप्राण अर्थात् अधिक बल से बोले जाते हैं ॥

६३-वर्गणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्था नासिक्याश्च संवृतकण्ठानादानुप्रदाना घोषवन्तश्च ॥ ४ ॥

पांचों वर्णों के तीसरे और चौथे वर्ण अर्थात् (ग, घ, ज, झ, ङ, द, ध, ब, भ) अन्तस्था अर्थात् (य, र, ल, व,) ङ, (') अनुस्वार और तीसरे चौथे यम अर्थात् (ञ) तथा नासिक अकारादि स्वर इन का संवृतकंठ प्रयत्न अर्थात् कंठ का संकोच (नादानुप्रदानाः) इन के उच्चारण में अल्पध्वनि और (घोषवन्तः) इन का उच्चारण गंभीर शब्द से करना चाहिये ॥

६४-पथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः ॥ ५ ॥

वर्णों के तृतीय वर्णों के समान पञ्चम वर्ण अर्थात् (ङ, ज, ण, न, म) के (संवृतकवत्) (नादानुप्रदान) और (घोष) प्रयत्न